

БИОГРАФИЯ НА „МЪРА СПОРЕДЪ МЪРА“ (1979 – 1988)

ГЕОРГИ ДЮЛГЕРОВ

- 00. Плакат на „Мера споредъ мера“. Автор - Димитър Ташев.

Епизодът с холандската преводачка почти буквално го цитирах в третата серия на „Мера споредъ мера“ в епизода „Хюриетът“ на масовия митинг по случай побратимяването на довчерашните врагове. Чернопеев казва едно изречение, преводачът му Дилбер Танас нанизва десет. Чернопеев му прави забележка:

- Танасе, аз – едно, ти - десет!

Руси махва с ръка:

- Готово, бай Ристо! Яшасън Хюриет! („Да живее свободата!“)

И тълпата вика възторжено!

- 01. Откъс „Реч на митинга за хюриета“. В откъса: Дилбер Танас – Руси Чанев, Чернопеев – Стефан Мавродиев, Мучитано-Касапчето – Людмил Тодоров, младотурски офицер – Венци Кисъов, Слава – Катя Иванова, приятелката на Слава – Катя Бакалова, гардеробиерка; епизодици, масовка

Езикът

Изписвам твърдия знак „ъ“ след „споредъ“. Ако имах на клавиатурата „е двойно“, щях да го пиша навсякъде в думата „мера“. Както е в заглавието: „Мъра споредъ мъра“. Езикът е много важен за мен. Езикът е в основата на националната култура. Начинът, по който се конструира една фраза, определя и мисленето, и поведението, и съзнанието, и подсъзнанието на един народ. Вижте едно немско изречение. За да му разбереш смисъла, трябва да се пребориш не само със сложни дву-и тричленни думи, но и да стигнеш до края му, където те дебне някакъв предлог от рода на „zu“. Е, как няма да е организирана тази нация? А сега се опитайте да преведете на друг език „туйцък-онуйцък“, „от тук–от там“, „май-май“, „сегиз – тогиз“, „яваш–яваш“, „криво–ляво“, „иди-доди“, „ха дано, ама надали“... Това е езикът на нашето оцеляване! Той е формирал менталитета на оцеляващите. Ще речете - преувеличавам. Викам на помощ Вим Вендерс.

Из интервю с Вендерс:

- Какво означава за вас немският език?

- Родина в най-дълбокия смисъл на думата. Оправям се чудесно и с английския, и с френския, но с тях не мога да изразя най-интимното. Всеки език има своя воля и свое мисловно скеле, които функционират по различен начин. Човек мисли различно и стига до различни заключения. Езикът действа навътре. Колкото повече се изразявам на английски, толкова по-свободен ставам (което понякога съвсем не е лошо), но също така ставам и все по-гладък и по-повърхностен. Не исках да е така и „Криле на желанието“ беше от моя страна осъзнат опит отново да открия у себе си немското, както и да намеря своето място в него – не само като език, но и като състояние на духа.¹

Езикът, освен това, е и мелодия – част от звуковата партитура на филма. Напевното „е“-кане, повишаването на интонацията в края на изреченията, изговорени на ениджевардарски диалект, носеха музикален аромат.

Подготвителните ни материали за „Мера споредъ мера“ са събрани в десетина дебели папки. Разбираемо е, че повечето от тях съдържат исторически документи, извадки от прочетената литература. Две от папките, обаче, са посветени на езиковите ни занимания с Руси. Той даде идеята да прощудираме речника на Найдено Геров. От него сме измъкнали цяла папка изрази и думи, които после нагаждахме към езика на героите.

Другата папка съдържа разговори с бежанци от Егейска Македония, най-вече от района на Пазар (така моите роднини наричаха Енидже Вардар, днешният Гяница в Северна Гърция). Те са се заселили в София, в Пловдив, но най-голямата група е край Черно море – от Бургас до Бяла на север. Семейното предание пази разказ за дядо ми, комуто са предлагали да остане като ватман в София. Но той рекъл: „Сакам да сум край вода!“ (Водата в тяхното тамошно битие е бил знаменитият Ениджевардарски гьол, днес – пресушен).

С помощта на мама почнах да разпитвам живите ни роднини в Несебър. Карахме ги да ни разказват за бита, за ежедневието, за празниците – сватби, ритуали; за дрехите, които са носели. Интересувах се, разбира се, тези подробности от бита, но главният

¹ Вим Вендерс, „Логиката на образите“, издателство „Колибри“

ни интерес бе към наречието, към езика, запазил своята архаична автентичност. Говорът на тези изселници не бе се влиял от литературната норма, той се бе консервирал във вида му от началото на века, когато ставаше действието на филма. Старите хора си говореха на едновременно наречие, не бяха овладели литературния български, не им се налагаше да го ползват, когато общуваха помежду си. Знаех това от баба. Тя така и не проговори на литературен български. Като дете аз я подкачах, че говори на „развален език“. Тя не се сърдеше, питаше дали я разбирам. Хващах се на уловката, отвърщах, че да, разбирам я.

- Е, тогай? Шо му е разваленото?

Записвахме всички разговори на магнетофон; характерни изрази и думи след това влагахме в устата на героите. Пример - братът на дядо ми бе още жив. Седеше на миндера в несебърската си къща, изпаднал в забрава, унесен в друг свят зад дебелите лупи на очилата. Тета Лена, жена му, като разбра, че във филма ще се разправя за Постољ войвода, рече:

- Еми как! Томо му е бил комита на Постољ, му е свирел на тамбура уф четата!

Начоголихме дедо Томо. Тета Лена му викаше:

- Томо, Томо, види го на Марианти (македонското име на мама) дѐйтето, Гошко е дойдѐн!

„Дѐте“ на македонски е мъжкото чедо, женското е „мѐмичка“ (да прощава политкоректното говорене).

Аз виках, за да ме чуе глуховатият дедо Томо:

- Дедо, кàжай, кàжай, какѐв чияк беше Постољ войвода?!

Ненадейно дедо Томо излезе от забравата, погледът му се оцъкли върху ми и той продума ясно, натъртено:

- Шо да ти кàжам, мѐре? Стредно на бой, со мустаки, ама фàйкяше место!

Е, това „файкяше место!“, демек - „биваше си го“, влезе в устата на Дилбер Танас като кама в калъп. Мама накара тета Лена да ми изпеят „пѐсната на Постољ войвода“.

Старата жена и мама подхванаха:

„Дека ке одиш, а бре, бай Постоле, дека ке одиш во нѝйкно време? – Язе ке одам, бре, мои момчийня, язе ке одам во мойто село...”

Тази песен във филма изпяват деца пред Постољ войвода (Гришата Вачков), за да му сдобрят сърцето...

- 02. Откъс „Песната на Постољ“. В откъса: Постољ войвода – Григор Вачков, Дилбер Танас – Руси Чанев; деца, селяни и селянки от селата Ковачевица и Горно Дряново, Гоцеделчевско

Тази песен и до ден-днешен ме кара да вярвам, че твърденията колко е важна културата за оцеляването, за съхраняването на един народ, не са „приказки на вятъра“. Разказвам:

„Мерата“ вече бе отшумяла... Братовчедката ми, радио-журналистката Божана Димитрова, доведе в софийския ни апартамент в „Мусагеница“ гости от Гяницà (Енидже Вардар, Пàзар). Наши роднини. Мъж и жена на около петдесет години. Мама ми гостуваше по същото време. Мъжът се падаше неин първи братовчед. Син на най-малката сестра на баба ми.

Когато македонският ми род се изселвал („Кой сàка да биде бугарин, да оди уф Бугарско!“) през 1926 година, голямата сестра Божана, бабата на Божана Димитрова, и средната сестра, моята баба София, идват в България, следвайки мъжете си. Друга една сестра имаха – тя бе монахиня в Цариград, а брат им бе осиновен от французи и дирише му се губеха в Париж.

Най-малката им сестра, тета Ана, остава при мъжа си в Пазар. Те двамата дойдоха в Бургас по време на студентските ми години, през 60-те. Беше се поотпуснал малко гръцкият режим, бяха им разрешили да ни навестят. Разказваха как им е било забранено не само да се пишат българи, а даже да говорят на български. Тази тета Ана така приличаше на покойната ми баба, че разбуня сантименталната ми фантазия!

Сега ни гостуваше синът ѝ и аз напирях да се похваля пред този мой вуйчо, че съм направил филм за Македония, за Енидже-Вардарско, за Пàзар... Но той знаеше само двадесетина български думи и никакви други езици. Жена му пък бе още по-зле.

Нямахме гръцко говорещ в компанията, разговорът криволичеше около това кой от роднините е още жив ... Не мирясах аз, обяснявах:

- Го имам направено филм за Гоце Делчев, за Яне Сандански. Ги имаш чуено?
- Не...
- А Постољ войвода го немаш чуено?
- Не...

Отчаях се – щом и техният войвода е изтрит от паметта им, каузата е загубена. Но мама ми подсказа:

- Песната на Постољ!

И ние запяхме с нея:

„Дека ке одиш, а бре, бай Постоле, дека ке одиш во нойкнџо време?“

Затоплиха се очите на този мой вуйчо, просветна спомен:

- А! Ва песна яз я имам чуена от наште стари!

Една браздичка в паметта, прорязана от културата, не бе засипана от забравата.

Когато написахме сценария, го дадохме за консултация на езиковед – специалист по енидже-вардарското наречие. (Оказа се, че имало филолози, които изучавали отделните западнобългарски говори – един се занимаваше със скопското наречие, друг с битолското, трети – с банскалийското... Нашият Иван Бадев (сетне той изигра местния войвода Щерю в първа серия) провери и нареди целия сценарий да бъде верен на наречието. Диалозите той ги изговори с вярната интонация, записахме ги на касети. Връчихме касетите на актьорите да си учат текста и да следват интонацията. Актьорите се постараха и във филма се лее мелодиката на един достоверен език. Грехота би било героите да говорят на литературен български, опрян върху „я“-кащите говори. Не само грехота, а - фалш!

Между другото, сценарият на филма (той още се казваше „Литургия по Илинден“ според книгата на Свобода Бъчварова, от която тръгна цялата одисея) бе написан като монолог на Дилбер Танас, от първо лице. Естествено, на енидже-вардарско наречие. Мисля, че този коварен ход от наша страна доста помогна при приемането му. Молеха ме хора от художествения съвет:

- Нямате ли вариант, преведен на български, за да разберем текста?

Отговарях с наивни очи:

- Ама, че това си е български език, западно-български!

По-късно, след филма, прочетох в дисертацията на Чавдар Маринов, че когато се съставял книжовния български език, хора като Григор Пърличев, Марко Цепенков, Райко Жинзифов настоявали:

- Да вземем от морфологията и синтаксиса на западните говори, молим ви! Ще дойде ден да се делим заради езиците!

Не ги послушали. Е, дойде денят...

Свобода Бъчварова казва в „Литургия за Илинден“ с устата на Дилбер Танас:

- Вземеш ли езика на хората, взимаш им родината!

Във втора серия на „Мера споредъ мера“ снимахме деца, които Аника Малешевска и Дилбер Танас прекарват „по канала уф Бугарско“. Тези деца бяха останали сираци през въстанието и разказваха какво им се е случило, какво са видели... (Естествено, че тези разкази бяха цитати от спомените на старите македонски бежанци). Наред с три-четири чада на хора от продукцията (сред които и нашата щерка Елица) снимахме деца от Петрич. Бъдещата продуцентка Росица Вълканова – тогава една от седмината ми студенти на стаж – избра момичета и момчета, раздаде им текста, почна да репетира с тях. Те й казали, че на тях им било забранено да говорят на езика, на който ги карахме да приказват сега! Ама си го знаеха и си казаха думичките с вяра и наслада.

- *03. Откъс „Децата“. В откъса: Дилбер Танас – Руси Чанев, Аника Малешевска – Маргарита Карамитева, деца: Катя Ашмакова, Щеряна Цветкова, Елица Дюлгеров, Венета Ганчева, София Халачева, Асен Черкелов, Димитър Панайотов, Огнян Влахов, Кирил Каракашев, Петър Караангелов, Иван Кирилов, Ивайло Георгиев*

Партийният архив

Тончо Жечев, авторът на забележителната книга „Българският Великден или страстите български“, ни бе литературен консултант. Пиехме боза в кабинета му в Държавния съвет и си говорехме за история. Той ни подсказа да поровим в партийния архив. Там било имало много документални сведения и спомени за македонското движение. Издейства ни допуск до тези секретни документи, поръча ни и пропуски за влизане в сградата. В уречен час се явихме с Руси на гишето за посетители на Партийния дом; влизаше се откъм „Дондуков“. Руси вече си бе пуснал брада и дълга коса за образа на

Дилбер Танас. Служителят на гише „Пропуски“ каза вежливо, но с каменна физиономия:

- Паспортната снимка на другаря Чанев не си съответства. В паспорта сте без брада, късо подстриган...

Обяснихме, че Руси е артист; брадата и косата му трябва за ролята.

- Донесете справка!

С това първият ни опит да проникнем в партийния архив приключи.

Извадихме един кетап от Студията, че „за нуждите на продукцията на актьора Руси Чанев се налага да носи брада и дълга коса“. Този път ни пуснаха. Попитахме на кой етаж е архивът. Казаха ни. Качихме се.

Вървахме по абсолютно празни, огромни коридори. Стени и под от черен мрамор. Врати без табелки, само номера. Няма жив човек. Потискаща тишина. Не дом, а мавзолей. Как да разберем зад коя врата е архивът? Лутахме се напред-назад, пък слязохме да питаме за номера на канцеларията.

Казаха ни номера на стаята. Пак вървахме по огромните, празни, черни коридори и си говорехме на висок глас за кураж. Влязохме в архива. Обяснихме кои сме, какво търсим.

- Дайте сигнатури! – ни казаха.
- Нямате ли каталог? – зададохме резонния въпрос.
- Нямаме.

Така приключи второто ни посещение на архива.

„Табу“-то върху македонската тема в началото на 80-те бе вдигнато. (Иначе мислимо ли бе да почнем филм?) Бе издаден един сборник за Гоце Делчев с извадки от спомени. Слава Богу, към тях имаше сигнатури. Преписахме ги. Решихме да изхитруваме – към сигнатурите от сборника добавихме и свои; дописахме близки цифри с надеждата, че документите са подредени в хронологичен ред.

При третото посещение дадохме и верните, и намислените от нас сигнатури.

Получихме извънредно важни спомени, особено този на комитата Станиш Накев. Цели епизоди във филма са от неговата тетрадка, изписана с различни почерци – очевидно старецът е диктувал на грамотни наследници. Последните спомени бяха записани от детска ръка, с калиграфски, старателен почерк. От тази тетрадка ни хрумна идеята за тетрадката на Дилбер Танас във филма...

А по неверните, измислените от нас сигнатури също получихме материали. Само че те не бяха за македонското движение, а за друг, не по-малко кървав период. Прелиствах тефтерчето на Станке Димитров - Марек с имена на българи, срещу които стоеше резолюция „расстрелять“. Нали не е нужно да превеждам тази дума?..

Старците

Още малко за това събирачество - търсачество. Срегнахме старци – очевидци на събитията.

Дедо Иван Пънчукот от село Бяла е бил дете, когато са убили Кръстьо Асенов заради венчавката му с Аника Малешевска. Този епизод е преразказан от трето лице в книгата на Свобода. Нейният основен източник, дедо Илия Дилберов, прототипът на Дилбер Танас, не е присъствал на самото убийство в Корнишоре. А дедо Иван Пънчукот бе син на шефа на организацията в Корнишоре, помнеше разказа на баща си – очевидец...

Друг един дедо, отец Апостол от село Пирин, пък бе вечерял за последно с Яне Сандански в нощта преди да го убият. Споменът за тази прощална другарска среща и за последните думи на Сандански отец Апостол бе стискал зад зъбите си дълги години. Ние с Руси бяхме първите, които ги записахме, а отсетне възпроизведохме на екрана в телевизионните серии...

И двамата старци си отидоха от този свят много скоро след срещите с нас. Сякаш бяха устискали на живота, за да предадат някому спомените си... Как да не станеш суеверен?! Как да не станеш суеверен след всичко, което се случи с Гришата Вачков?!

Григор Вачков

Търсех актьор за ролята на легендарния Апостол войвода „Енидже-вардарското слънце“ според фотографиите, които имахме. На тях той наистина е „средно на бой, со мустаки“, със сухо изпито лице. Имаше един-двама актьори, които го докарвах на прилика, ама талантът им не бе достатъчен за тази мащабно замислена роля. Тя бе втората по обем в сценария – около двадесет епизода. Не само обемът определяше значението ѝ, а и смисълът – Апостол бе бащата-господар, патриархът–съдник, който издаваше смъртни присъди (включително и на Дилбер Танас) или се смиляваше и даряваше живот (отново на героя). Тази пуста прилика с историческите личности е излязла главите на мнозина! Добре, че навреме се отказах от нея. Апостол не бе от популярните лица, неговият лик го няма в учебниците по история.

Беше излязъл вече „Мъжки времена“, в който Григор Вачков и Еди Захариев бяха създали силен, драматичен образ. В огледалото за обратно виждане на една кола, в която Гришата ме возеше, аз съзрях в очите му такава стаена мъка, че зарязах физиономистичните прилики. Поканих Григор Вачков. Той прие. Дойде на костюмни проби.

Аксиоматична е фразата: „В театъра актьорът стига до костюма, а в киното почва от костюма!“ Големият актьор си личи по това как си подбира костюма и грима.

Любима сцена във вендерсовия „Криле на желанието“ ми е тази, в която Питър Фолк премерва филцови шапки за ролята си. Казва, че му трябва шапка, с която да е невидим, да се слее с тълпата. Гардеробиерката му подава бомбета с различен цвят и периферия, той ги слага на главата си, оглежда се в огледалото и мърмори недоволено, че с „тая приличам на Хъмфри Богарт, а тая е за опера, приличам на еврейски равин, с тая все едно съм на 42-ра улица, букмейкър, а тази е за гангстер; тази е от типа „Ще се женя!“; тази е за Лондон, за изложба на коне...“ Докато накрая наглася една и мърка доволно: „Maybe... Could be... Possible...“ И се визира изпитателно в огледалното си отражение!

Аз разпознавам истинския актьор не по мъдруванията му за задачата и свръх-задачата на образа, а по това дали внимателно си подбира костюма и грима, дали „се вглежда“ в героя си.

Фактурният костюм, автентичното облекло са много важни. Етнографските, уеднаквените носии, стилизирани уж, са костюми наужким! Нямало е сред момите в едно и също село носии, които да са копие една на друга. Общият модел е бил типичен за района, но детайлите в шарките, в подредбата на тъканите ивици, в пискюлите на забрадките, в манистата, ако щеш, са били уникални. А дяволът, както знаем, е в детайлите.

Художничката по костюмите Мария Сотирова и нейната помощница Дориана Кебеджиева по моя заръка набавиха истински облекла от Пиринския край. Имахме бюджет, не го жалехме за изкупуването на костюми. Дадохме обява и нашенците (верни на късата българска историческа памет) охотно изпразниха раклите на бабите и дядовците си...

Гардеробът на продукцията ни заемаше всички класни стаи от един етаж на училищата в Катунци или в Ковачевица. Обичах сутрин, преди снимки, да бродя сред дрехите –

надъхвах се да помириша онова време. Сватбеният наряд на Слава – булката на Дилбер Танас – се състоеше от девет ката дрехи! И досега ме е яд, че не заснех как тя се разсъблича в първата брачна нощ.

Освен костюмите имахме на разположение и богат арсенал от оръжие. Като почнеш от кремъклийки, пищови от най-различен вид и калибър, та стигнеш до карабината „Уинчестер“. Набавихме и съответния реквизит – патрондаши, паласки, чанти за барут... Но в първия снимачен ден, в който обличахме комити, за малко да се провалим. Гардеробиерките не знаеха към кое оръжие какъв тип реквизит се полага – за коя пушка какъв патрондаш трябва, за коя – каква паласка. Оръжейникът криеше очи и твърдеше, че това не му влиза в задълженията. Боже мой! Имахме какви ли не консултанти – по диалектите, по ордените, по пагоните! А за това елементарно съответствие не бяхме се сетили! И когато скандалът заплашваше да се разрази, се появи Светослав Овчаров, мой студент тогава.

- Жоро! – каза. – Остави на мен!

И разпредели реквизита към съответните пушки и пищови.

Откъде знаеше той това?! Тези дни го питах. Рече, че не помнел. Но военната екипировка не предизвика у никого възражения.

А кажете сега, няма ли висша сила!

Ако рече Светльо Овчаров да се яви в „Стани богат“, 100 000 лева са му в кърпа вързани, да знаете!

Отплеснах се – какво да се прави, любима тема!

Костюмът на Постолъ войвода възстановихме едно към едно според документалните фотографии. На едната той е сам, на другата седи на стол, праметнал крак върз крак, с пушка на коляно, а четата му стои диван-чапраз зад него.

- 04. Снимка на Постолъ войвода
- 04а. Снимка на Постолъ с четата

Особено ни измъчиха два детайла: как да се навие плата около македонското кепе на главата му и – най-вече! – златните украшения на гърдите му. Изработиха монетите, дрънкулките и кръста досущ като тези от снимката. Само че на портрета те лежаха фронтално разгърнати, а върху нашия костюм се сгъчкваха, подвиваха, усукваха...

Докато най-сетне Мария Сотирова не се досети, че златата са апликирани върху нещо

като ризница. Пришиха украшенията към такава подплънка и те се изравниха, подредиха се както на снимката.

Облякохме Григор Вачков в този костюм. Както се казва, „лепна“ му. И той остана доволен – разгледа се, поначумери се войводски, закрачи насам-натам... Всички му се радвахме. Но Гришата рече:

- Жоре! Много тежък този костюм!
- Е, Гриша – заявих аз, без да вникна. – Тежка е царската корона, но няма как!
- Не, не се оплаквам, ще го нося...

Той си тръгна. След ден-два се появи в двора на Киноцентъра, свирна хайдушки и ме повика при себе си.

- Жоре, аз си мислех – как се тича с такъв костюм по чукарите? И го измислих – това му е костюм за каяфет! За пред хората! А за чукарите трябва да има друг – лек, работен!

Сякаш ме „светнаха“ с чук по главата! Къде бях блеял досега? Ами че това бе парадният костюм на войводата! Сетих се и за Бенковски, за неговия табиет да се кичи със злато, да се обгражда с попове и чорбаджии, когато отива на нощната църква в село Мечка... Тутакси спретнахме и работния костюм на Постољ войвода. Гришата го облече, позатича се, поразкърши се.

- Е, това е друго нещо!

Усмихна се с все зъби и въздъхна облекчено.

Няма да спра да се дивя как истинските актьори „влизат в образа“. Когато Григор Вачков се появи след масовката в Ковачевица, около него ходеха и се хилеха бъдещите му четници, зяпаха го с радост и умиление, но и със снизхождение. За тях той бе смешникът Митко Бомбата от „На всеки километър“.

- Жоре, не ми харесва тая работа! - отсъди Гришата. – Няма ми уважението!
- Гриша! – успокоих го аз. – Като дойде ред за снимки, ще им скръцна със зъби и ще видиш уважение!
- Не! – рече Гришата. – Няма да стане така! Нали имате халосни патрони?
- Колкото щеш!
- Кажете на оръжейника да ми даде една торба патрони!

Гришата нарами торбата с халосните патрони и свирна юнашки:

- Я, мойта чета строй се! Ходом марш!

И поведе четниците си на баира над селото. Там им провел тактическо пострелба – как се пълни пушка, как се прицелваш, къде държиш мушката, как обираш спусъка.

Четниците му бяха помаци – те бяха служили като трудоваци, не бяха похващали пушка в ръце. Разправяха ми с каква стръв се мерили по дърветата, как гърмели, а Гришата ходел да проверява дали са уцелили и ги лъжел, че има попадения! Цял ден отекваха изстрели, а привечер четата се върна под строй, с песен на уста. Промяната в отношението на „комитите“ към войводата им бе поразителна – те го гледаха в устата и на минутата изпълняваха нарежданията му. Та този човек ги бе научил да стрелят! Актьорът си бе свършил истинската работа – имаше верни партньори! Шапки долу, господа режисьори!

В същото това време Руси Чанев се бе лепнал за лудия на селото, попиваше гримасите, жестовите му, интонациите му. След това ги възпроизведе на екрана. Ето ви ги и двамата:

- *05. Откъс „Постолъ войвода съди“. В откъса: Постолъ войвода – Григор Вачков, Дилбер Танас – Руси Чанев, Тъша – Цветана Манева, Щерьо – Иван Бабев, Лимбийка – Мартина Вачкова, селяни и селянки от Ковачевица и Горно Дряново, Гоцделчевско.*

Дали организъмът на Гришата е предусещал приближаващата кончина и е мобилизирал цялата си сила? Не знам, но Григор Вачков играеше на един дъх. Живееше в образа. Аз правех само по един дубъл. Просто нямаше нужда от втори! (След това горчиво съжалявах, че не бях натрупал материал...) Снимахме Григор Вачков в първата седмица от снимачния график. Той така „високо дигна летвата“, че не остави място за страхове и колебания ни у мен, ни у когото и да е било. Дните от трети до десети март осемдесета година бяха дни на вдъхновение. На осми март Гришата и Руси дадоха „банкет за мадамите“, веселихме се. На десети март снимахме убийството на Вели бег. Гришата бе в „работния“ си костюм, да му е леко да тича по чукарите. Преди снимки ме дръпна настрани и смотолеве някак неловко:

- Жоре, нали знаеш, аз имам проблеми със сърцето... Вземи тези лекарства у теб, ако се наложи...

Не се наложи... (След аутопсията му се оказа, че единственият негов орган, останал читав, е бил сърцето!)

Стигаме до поличбите:

Някъде по обед на този ден, десети март осемдесета година, Гришата ми свирна да ида при него. Затичах се, пътьом вадех лекарството. Нямаше нужда от него, искаше да ми покаже друго – в краката му бе легнала една коза и раждаше!

Преди началото на официалните снимки, някъде през февруари, аз и операторската група заминахме за Ковачевица да снимаме извънредно, извънпланово, как се ражда агне. Овчарят, на чиято кошара довтасахме, ни огорчи, че агнетата вече са се „оагнели“, но все още имало бременни кози; ако сме искали, можело сме да заснемем една, която щяла да ражда всяка минута, какво минута, всеки миг щяла да роди! Какво пък - козле, козле! Втурнахме се към козата, която лежеше и се мъчеше. Нацелихме камерата към нея. Животното се заинати и не роди! Цял ден я чакахме, тя не пусна на бял свят рожбата си! Мръкваше се. Овчарят обясни, че козата се плаши от камерата и няма да я бъде с нея, но ако сме искали да заснемем мъртво агне, можело. Имало една овца с мъртъв плод в нея. Чувствителният Славчо отказа да снима, нае се вторият оператор Иво Фурнаджиев. Носехме със себе си ямурлука на Дилбер Танас, навлякохме го на овчаря. Снимахме ръцете му, виждаха се ръкавите на дрехата. Човекът опитно, без колебание измъкна мъртвото, черно телце и без много да му мисли, го метна на кучето. То захапа трупа и го отнесе. Заснехме това. На мен пъзелът веднага ми се подреди в главата – вместо живо агънце и радост по лицето на Дилбер Танас, мъртвороденото го предупреждаваше за зла напаст. Изплува тутакси прочетеното по време на проучванията – как се прави магия срещу „нàви – самовили“. Трябваше да вплетем в началото на филма един такъв епизод и началото ставаше по-дълбоко, „с двойно дъно“, както обичам да казвам: от една страна, припкат живи агънца, а в същото време – мъртвороденото. Живот и смърт, двете музикални теми на филма се заявяват от самото начало. Какво по-добро от това!

- *Об. Откъс „Мъртвото агне“. В откъса: Дилбер Танас – Руси Чанев*

Разказах възторжено на Свобода новото начало, ала тя се прекръсти:

- Лошо! Лоша поличба за смърт!

Аз махнах с ръка, без особено да се разтревожа...

А на десети март, една коза бе дошла в краката на Гришата Вачков и се бе замъчила да ражда. Без страх от камерата! Викнахме веднага овчаря, той обясни на Руси как да изроди козлетата; Руси следваше обясненията му, извади трепкащите телца, смъкна им слюзта, сложи ги до майката да сучат. Те тикаха муцунки във вимето, а сетне се

изправиха на несигурни крачета. Дилбер Танас се засмя доволно. Аз – два пъти повече!
Имахме и раждане на живи козлета, имахме и мъртвороденото. Метафората ставаше по-ярка!

Заснехме убийството на Вели бег; Руси изтанцува дивашката си радост, изпразни
пищовите в трупа; другите комити го сгълчаха, че развали хубавите шалвари, ала
Постолъ войвода му връчи велибеговата пушка. Дилбер Танас се почуди „шо да я
прави“ и тогава Постолъ войвода му перна един шамар, скара му се:

- Уф гъзо си я заври!

И му заръча да се ожени...

- 07. Откъс „Убийството на Вели бег“. В откъса: Дилбер Танас – Руси Чанев,
Постолъ войвода – Григор Вачков, Вели бег – Любен Мунин, останалите двама
са натурастици

И този епизод Гришата проведе на висш пилотаж, леко, ще речеш, като на шега. Ами
най-хубавите неща в един филм стават, когато е като на игра!

След края на снимките помолих Гришата да остане, за да запишем негови задкадрови
реплики. (Понеже се тревожех за сърцето му, в една-две сцени с обратна гледна точка
към Дилбер Танас, аз щадях Гришата, отправях го да почива и подавах вместо него
някои незначителни питання като: „Кой си ти?“ или „Как ти е името?“) Колективът си
тръгна, на терена настана блажена тишина, звукотехникът включи уредбата и Гришата
си произнесе питаннята. Тръгнахме с него да се разхождаме, а звукотехникът се запиля
да записва птички, докато чакахме колата.

Снимахме в едно мъртво село, Старо Дебрене. Вероятно по време на масовизацията
всичките му жители го бяха напуснали вкупом. Къщите в селото бяха добре запазени,
нямаше никакви видими следи от разрушение. Само дете не блееха овце, не
кукуригаха петли, не кудкудякаха кокошки, не мучаха крави, нямаше хорска глъчка.

Празни, безжизнени улици. Ние бяхме избрали това село заради това, че в него имаше
и църква, и джамия. Аз разправих на Гришата една патриотарска легенда, че по време
на ислямизацията младите, които живеели в крайните, новите махали на селото,
приемали мохамеданската религия, за да запазят православната вяра на татковците си,
обитаващи центъра. Като идвали емисари да проверяват дали всички са покръстени, те
викали от далеч, каквото се полага според исляма и емисарите се връщали...

Възродителният процес бе в разгара си и паралелът бе неминуем. Говорех за гримасите на историята...

Гришата ме слушаше разсеяно. По някое време рече:

- Жоре, нищо не казваш... Как играя?

Зяпнах от изненада. Григор Вачков, народният артист, лауреатът на всички възможни национални награди, всенародният любимец, питаше мен, 37-годишния „млад режисьор“, дали играе добре. Веднага побързах да изрека:

- Гриша! Чудесно играеш! Не виждаш ли, че снимам само по един дубъл с теб?!

Той ме стисна здраво за лакътя, разтърси ръката ми и изригна въздишка:

- Кажи, бе! Кажи! Тези неща трябва да се казват на актьора!

Ей такъв урок ми даде Григор Вачков за последно.

И още каза:

- От тук нататък да знаеш как ще ти играя! Голям мерак ми е тая роля!

Вечерта той си отпътува за София. Беше десети март, осемдесета... На дванадесети сутринта ми звънна Силвия, жена му:

- Търси си друг артист! Гришата получи инсулт. В кома е... Пратете Мартина да се сбогува с баща си...

Не исках да повярвам.

Мартина Вачкова се снимаше в епизода с баща си. Изпратихме я, заръчах ѝ да каже, че не се отказваме от Гришата, че го чакаме.

Една седмица по-късно бяхме на погребението му... Едката Захариев поиска да каже нещо над гроба му. Задави се от мъка и можа само да изтръгне от гърдите си три пъти името му:

- Гриша!.. Гриша!.. Гриша!

Прокобата с мъртвороденото агне се сбъдна!

Бяхме заснели само два от двайсетте епизода с Постолъ войвода. Тутакси ми подпъхнаха благоразумни съвети да съм бил сменял актьора, да не съм бил провалял ролята, а и филма.

Като капак дойде съобщението от лабораторията – целият материал с Гришата Вачков бил „брак“. Щели да дупчат негатива! Дигнахме се на аларма да гледаме „брака“. Тук-там просветваха червени петънца. Колко от тях щяха да останат в избраните дубли, а колко – в окончателния монтаж?! Умолявах да пожелат последните метри лента с

великия актьор. ОТК² на лабораторията склони да отстъпи. Но това наля вода в мелницата на съветниците – бракът в материала бил поличба!

Но и онази коза, която роди в краката на Гришата, също беше поличба! И аз рекох – не! Няма да търсим друг актьор! Ще търсим двойник, ще променяме сценария, но ще запазим последното, което Григор Вачков е изиграл. Така и сторихме. Въведохме в сценария (слава Богу, Руси беше с мен на терена, по нощите след снимки измисляхме епизодите) двама секретари на Постолъ, които поеха неговите реплики. Не си измисляхме. В прекрасната книга на Христо Силянов „Писма и изповеди на един четник” той разказва за тази практика – да пращат момчета, завършили Солунската гимназия, като секретари на харамииите-воеводи, които не са били образовани. Моите тогавашни студенти, сега знаменити български режисьори, Людмил Тодоров и Иван Черкелов блестящо се справиха с ролите на Георги Мучитано-Касапчето и Вашиль Тодоров-Пуфката. Намерихме и двойник с помощта на Силвия Вачкова, която бе съпровождала мъжа си при неговите срещи с публиката. На три места в страната го били запознавали с негови двойници. Тя си ги спомни, ние ги повикахме на проби. Избрахме един старшина от Триград. Не беше добър актьор, но много приличаше на Гришата. Снимахме го на общи планове, в контра жур, само силует... Така Гришата остана в „Мера споредъ мера”. С две-три червени звездици, които проблясват на места, които само ние със Славчо си знаем...

Кристин Бартлет

И през ум не ми минаваше, че ролята на „Мис Стон” („Шо значи една Стон, кога сега цела Македония е стон?!”) може да я играе българска актриса. Но пък не можехме да си позволим хонорара, който би поискала добра английска или американска изпълнителка. Освен това имаше и друга тънкость – мис Елен Стоун е била протестантска проповедничка из българските земи и е знаела нашия език. Така тръгнахме да дирим англичанка, живееща у нас. Имаше една, която пишеше патриотарски исторически книги. Срещнах се с нея. Мисля, че взаимно не се харесахме...

Помогна ми Кольо Волев. Той бе женен тогава за англичанка, помолих го да поразпита жена си. Той ме свърза с Кристин Бартлет. Била учителка в Английската гимназия,

² Отдел технически контрол

имала театрални изяви – поставяла с учениците шекспирови пиеси на английски.

Насрочихме ѝ среща – да я видим.

Един ден в стаята на продукцията влиза нисичка, възрастна жена. Застава на прага.

Оглежда се. Стаята е пълна с хора: трима-четирима обсъждат нещо около бюрото, някой крещи по телефона, в единия ъгъл се съвещават операторите, в другия - художникът и реквизиторът се препират, с една дума, навалица и глъчка. Аз съм седнал в най-далечния ъгъл, затулен в калабалъка. Дошлата жена не се колебае дълго, проправя си път и се насочва към мен:

- Добър ден, ти си режисьорът, нали? – казва тя категорично, със силен английски акцент.

Кимвам, слисан от детективския ѝ нюх.

- Ти търсиш актриса за ролята на мис Стоун? Ето ме, съгласна съм!
- Вие сте?
- Кристин Бартлет, шотландка съм, но няма значение, мога да изиграя и американка. Освен това съм с комунистически убеждения, атеистка, но това не пречи – ще бъда религиозна! Имам голям мерак да се снимам!
- Добре, Кристин, радвам се да ви видя...
- Ама говори ми на „ти“, стига с това „вие“!
- Добре, Кристин... Ще направим проби...
- Ама няма нужда да хабиш лента! Аз съм актрисата, която ти трябва! Абсолютно!

Е, всъщност този разговор замести кино-пробите. Аз ѝ повярвах, и не само аз – всички в стаята бяха млъкнали и зяпаха, ухилени. Кристин оцени реакцията и завърши представлението:

- А песни ще има ли във филма? Много обичам да пея български песни! – тя запя без преход. – „Имате ли баби, имате ли баби, имате ли стари баби, дайте ги насам!“

Кристин бе дошла в България през петдесетте заедно с мъжа си да преподава в Ловешката езикова гимназия. Убедена марксистка, какво ли не бе видяла и чула у нас през тези години, но продължаваше да вярва в идеите си. С каквато настървеност защитаваеше социализма, със същата се зае да проповядва христовото учение във филма. Не се налагаше нищо да играе, тя бе проповедник по душа.

- 08. Откъс „Мис Стоун проповядва“. В откъса: Мис Стоун – Кристин Бартлет, Екатерина Цилка – Румена Трифонова, Сандански – Богдан Глишев, комити – Васко Боянов, реквизитор; Стефан Войнов, бъдещ сценарист; Христо Димитров-Хиндо, оператор; Марио Кръстев, студент; Митко Киров, шофьор.

Бартлет бе с неподражаемо чувство за хумор! Малко актриси са в състояние да страдат и плачат така проникновено за „нашия, любимия президент Уилсон!“ Тя бе тъй сериозна, а ние залягахме от смях наоколо, стискахме си гърлата, за да не нарушим синхронния запис; тя си добавяше текст, отговорно разтревожена:

- И жив ли е или умрял?

Беше царица да си измисля текст. В телевизионните серии ѝ дадохме чаршафи текст от спомените на истинската мис Елен Стоун. Тя прегледа страниците, схвана смисъла и запердаши пред камерата със свои думи – сочни, неподправени, смешни. Даскалица, какво да я правиш, тя не бе свикнала да казва заученото, тя разказваше увлекателно, все едно, че на нея ѝ се е случило!

Пристига в Гоце Делчев за снимки. Настаняват я в една и съща хотелска стая заедно с Румена Трифонова, нейната партньорка във филма. Румена изигра другата пленница, Екатерина Цилка. Кристин рови из багажа си, почва да се тюхка:

- О-о, Румена, забравила съм си нещо много важно от интимния тоалет!
- Какво е то, Кристин? Дали не мога да ти услужа? Паста за зъби, крем?
- Не! Забравила съм хапчетата „анти-бебе“!

По това време (по мои сметки) Бартлет е към 65-годишна. Румена я поглежда значимо:

- Но, Кристин!
- Не прави такава физиономия, Румена! Човек никога не знае какво може да му се случи, когато е на път!

Започнахме снимките с пленяването на двете жени от четата на Чернопеев и Сандански. Ако не знаете – това е първото отвличане за откуп през XX век. Цилка и Мис Стоун са качени на мулета. Четата ги сгачва в една река, смъква ги от седлата и отмъква двете жени нагоре по баира. Това е действието; с животни и натурщици не се репетира, а се разяснява маршрута, кой кого следва, кой кого пленява. Снимаме без репетиции, разчитаме на неочаквани реакции. Привиквам един от моите студенти, Марио Кръстев и му заръчвам лично да внимава за „бабата“. Да я сваля внимателно от

мулето, да я пази да не се намокри – март месец е още, студено, да не разболеем жената! Командвам „Камера!“ и следя действието. Марио догонва мулето на Кристин, понечва да я смъкне, а тя го бие с чадъра си безпощадно и не се дава. Той пак посяга да я вземе на ръце, а тя го халосва така, че той се сгъва. Веднага след това Кристин се стоварва отгоре му и двамата цопват в реката... Викам „Стоп“, търча да се карам на Марио. Кристин ме изпреварва:

- Този твоя студент много слаб актьор! Аз му викам: „Бий ме, дърпай ме!“, а той иска да ме носи на ръце! Да не сме любовници! За другия дубъл да го смениш! Трябва да ме дърпат наистина, искам да се съпротивлявам!

Мога да преразкажа всичките й сцени, да се възхитя на импровизациите й! Но по-добре да я гледа човек. Как да предадеш с думи благостното й изражение, докато пее песничка на новороденото момиченце? После някои пуритани ме обвиниха, че тази английска песен не била още съчинена през 1901 година... Винаги ме досмешава от подобни забележки. Абе, хора, не се ли трогвате от кротката, мъдра озареност на тази страдалница, докато пее, докато протяга бебето на Сандански:

- Нали аз ти казах, че всичко ще свърши добре, че Бог с нас, че Бог мисли за нас!? Сигурно можехме да изнамерим вярна за епохата песен, но дали Кристин щеше да я изпее с такава емоция, отключена от нейни лични спомени и преживявания?

В този откъс направих времева елипса (скок на реалното време) в един непрекъснат кадър. След като Сандански решава съдбата на бебето с думите „Малката ни комита!.. Кадемчето ни!“, а Цилка му внушава „Това е благословен от Бога знак, оти вашто дело ке успее!“, тя успокоено заспива. Камерата я следи в един крупен план без прекъсване. Няма затъмнение/оттъмнение, което обикновено показва, че е изтекло реално време. Единствената подсказка за този процес е в звука: буботенето заглъхва, наставя тишина. Тогава Цилка отваря очи и вижда, че на мястото, където преди заспиването й е бил единствено Сандански, сега се е подредила за сгледа цялата чета.

- 09. Откъс „Бебето“. В откъса: Дилбер Танас – Руси Чанев, Мис Стоун – Кристин Бартлет, Екатерина Цилка – Румена Трифонова, Сандански – Богдан Глишев, бабата – Кристина Палазова, селянка от Ковачевица; комити – Марио Кръстев, студент; Пламен Сомов, оператор; Васко Боянов, реквизитор; Митко Киров, шофьор; Велин Велинов, селянин от Горно Дряново; Данаил Райков, шофьор; Стефан Войнов, бъдещ сценарист; Хиндо Димитров-

Хиндо, тогава предимно оператор; Григор Толев, помощник на гардеробиерките

На купоните, които караха дървения потон (под) на чардака на Славчовата къща в Ковачевица да се огъва от луди танци, Кристин бе най-активната. Обичаше да организира колективни спевки на шеговити народни песни.

Най-знаменитата спявка, обаче, е станала в мое отсъствие – на рождения ден на жена ми. За нея ми разказа Марина. Кристин била подочула по време на снимки, че на 10 юни Марина има рожден ден. Мен ме нямаше в София, аз снимах. Марина събрала у дома приятели (тогава още живеехме на „Цар Борис I”, стара кооперация, добре звукоизолирана; устройвахме джем-сешъни до зори без протести на съседите). Марина поканила група приятели, сред които и Божидар Петков, композиторът. По някое време на вратата се звъннало:

- Чакаме ли още някого? Май - не, всички поканени са тук!

Дошла била Кристин Бартлет. Тя връхлетяла в тихата интелектуална беседа шеметно. Казала:

- Много сте скучни!

Сложила Божидар на пианото, седнала му в скута, накарала го да свири „Интернационала”, а тя отпуснала силното си гърло. Марина разправяше, че някои от гостите били силно шокирани. Това не смутило Кристин, тя организираща спявка на шеговитите народни песни и скоро всички пеели в хор... Пийнала си, разбира се, и като дошло време да си ходи, шашнала всички с фразата:

- Забравих на кой адрес живея!

Полският възпитаник Божидар ѝ предложил да я вземат в неговото такси, да идат в квартала ѝ (тя помнела, че живее нейде зад хотел „Плиска”) и там тя да разпознае къщата си. Така и сторили. Качили се в едно такси. Божидар деликатно, шепнешком почнал да обяснява на шофьора:

- Възрастната жена на задната седалка не помни адреса си, разбирате ли? Ще се наложи да я закараме зад хотел „Плиска”...

Шофьорът не го дослушал, погледнал назад и викнал:

- Тази ли? Аз тази я докарах насам. Знам я къде живее!

Кристин живееше на улица „Христо Чернопеев”. Той бе „Лошият” измежду двамата водачи на похитителите; така беше го кръстила в спомените си мис Елен Стоун.

Стефан Мавродиев - Чернопеев

На името на Христо Чернопеев не са кръстени градове в Пиринска Македония. Той не е всенародно известен, макар и по ранг да е бил равен на Сандански – както последният е бил горгорбашията на горно-джумайския окръг, така и Чернопеев е управлявал струмишкия. При това го е ръководел значително по-разумно, без излишни жестокости. И от спомените му, и от разказите за него този северняк от село Дерманци, Ловешко, с пълни бузи и набита снага, ми стана симпатичен. Щеше ми се да подбера актьор, който да прилича на него, не толкова заради фотографското съответствие (ликът му не бе популярен), колкото заради надеждата, че човек с набита, пълничка снага, с широко, бузесто лице щеше да е далеч от щампата за мъжagата-водач, от една страна, а от друга, вероятно би имал маниерите, походката, жестовите на прототипа. И аз намерих такъв актьор. Като го облякохме в достоверен костюм, като му направихме подходящ грим, той се превърна в двойник на Чернопеев. Освен това – актьорът бе добър, с опит в киното. Очертаваше се сполука. Сключихме договор, уточнихме графика на снимките с неговите свободни дни – всичко бе идеално.

Бяхме вече започнали да снимаме, когато този актьор съобщи, че се отказва. Разбира се, че няма да му спомена името, но причината за отказа е показателна за времето – беше 1980 година, навършвах се 110 години от рождението на същия онзи вожд на международния пролетариат, заради чиято годишнина преди десет години ми бе излязъл късметът с „Бъчварят“. По театрите се поставяха пиеси за Ленин и на нашия човек му били предложили да го изиграе. Това вещаеше я звание, я някоя друга облага. Разбираемо...

Пламна ми главата. Снимки ли да ръководя, актьор ли да си търся? Преравах на ум спомените си за актьори с подобна комплекция и се сетих, че преди години бях харесал едного в провинциална театрална постановка. Викнахме го. Дойде човекът. Облякохме го в костюма, гримирахме го – докарахме го на прилика. Почнахме снимки... Пълно фиаско! Мъжът бе около четиридесетте, за пръв път заставаше пред камера. Дълги години бе чакал в провинцията да му кацне птичето на рамото, ала прекомерната отговорност, прекаленото желание го сковаваха непоправимо. Прилагах всичките хитрини, на които бях способен – нито физическите действия помагаша, нито конкретните задачи; дори в паузите между кадрите той стоеше като бюст-паметник... Мина един снимачен ден, мина втори. Надявах се да се отпусне, да свикне... Ставаше

още по-лошо. Седмината ми студенти взеха да ме наобикалят един по един, да ме заглеждат многозначително и подпитващо. Аз се дразнех от тяхното неодобрение, отпъждах ги, настоявах да пробвам още и още... Тогава те се претрашиха:

- Жоро – казаха, - каним те на разговор!

Насядаха седмината около мен:

- Жоро! Проваляш образа!
- Знам... Кого да взема? Нищо не ми идва на ум.

Тогава някое от момчетата, не помня кой, рече:

- Вземи Маврата.
- Мавро? Ама той не прилича...
- Но пък е добър актьор! – това всички казаха в хор.

Уместен аргумент!

Дори и само заради това (а не е само заради това!) без вас, скъпи мои – Игличе, Миленке, Роси, Иване, Людмиле, Марио, Светльо - „Мерата” нямаше да е това, което е!

- А на този, как да му кажем?
- По-добре ти сам...

Набрах кураж и съобщих на актьора, че се отказвам от него. Човекът насреща ми въздъхна облекчен (или така ми се стори?):

- Слава Богу! Аз самият се чудех как да се махна, не смеех да почна пръв...

На другия ден отпътувах за София. Открих Маврата на един първоаприлски концерт. На крак, зад кулисите припряно му обяснявах как съм загазил. Той не щя дълги кандърми.

- Идвам – рече. – Въпросът е, че съм разпределен в една детска пиеса и от утре имам всеки ден репетиции...
- Мавре! – проплаках аз. – Не мога да чакам; огромна продукция, много актьори, железен график... Почна ли да променям дати, всичко ще рухне като кегли!
- Разбрано! От тая минута съм много болен, ама много съм болен!

На другия ден Младежкия театър получи една пространна болнична справка за тежкото състояние на актьора Стефан Мавродиев, комуто се налага да отсъства от репетиции, а Маврата пътуваше с мен за Гоце Делчев. В колата аз му подадох три обемисти режисьорски книги, по една за всяка серия. Да ги прегледа, докато пътуваме.

- Ти луд ли си? – възкликна Маврата. – Как ще прегледам тези дебели тухли?

- Ами какво ще правим?
- Нали снимаш хронологично?
- Да.
- Ще направим така: нищо не искам да знам за моя герой предварително; какво ще му се случи, ще остане ли жив... Всеки ден ти ще ми разказваш каква е сцената и каква е задачата на моя човек в нея. Аз ще навлизам в образа постепенно.

Така и снимахме трите серии.

В един и същи филм работеха двама актьори, по два съвършено различни начина.

Единият, Руси Чанев, беше заживял с героя си още, докато пишехме заедно сценария.

Той го оглеждаше грижливо във всеки епизод, натъкмяваше се към него, придърпваше го към себе си, усвояваше му условните рефлексии, за да ги превърне в свои безусловни, с една дума, проведе дълга и старателна подготовка. Другият, Стефан Мавродиев, нищо не знаеше за сценария. Той научаваше какво прави героят му в деня на снимки, отгатваше как да постъпи от своите партньори, най-вече от Руси. Още в първите му снимачни дни видях как Маврата се взира, как дебне реакциите на Руси, разбира как изглежда в очите на другите неговият герой, бързо обмисля постъпката си и връща жеста на партньора. Пример: един от първите епизоди, които снимахме с Маврата, бе пленяването на Мис Стоун и Цилка, преминаването през реката, за което вече писах. Нали помните, че снимахме без репетиции, разчитайки на живото случване. Докато мулета и хора газеха плитката планинска рекичка, Маврата остана на брега. Той внимателно надзираваше какво се случва, дебнеше за непредвидимото. Руси го забеляза и направи прекрасна импровизация, върна се от средата на реката, протегна ръце към войводата си и с жест му предложи да го пренесе на гръб през водата. (Аз бях съобщил на Маврата предварителната биография на Чернопеев: че е бил фелдфебел, че е заминал в Македония доброволно, че военните му навици и умения са били от голяма полза. Бях му казал още, че Чернопеев е бил строг, но е уважавал подчинените си). Когато Руси подложи гръб да го носи, Маврата просто го подмина.

- 10. Откъс „Юрушът“. В откъса: Дилбер Танас – Руси Чанев, Христо Чернопеев – Стефан Мавродиев, Сандански – Богдан Глишев, Кръстьо Асенов – Владо Йочев, мис Стоун – Кристина Бартлет, Екатерина Цилка – Румена Трифонова; жени от кервана – Росица Вълканова, Иглика Трифонова - студентки; Вася

Панова, асистент-режисьорка, Ани Качулева, гардеробиечка; комити - Марио Кръстев, студент; Пламен Сомов, оператор; Васко Боянов, реквизитор; Митко Киров, шофьор; Стефан Войнов, бъдещ сценарист; Хиндо Димитров-Хиндо, оператор, Велин Велинов – селянин от Горно Дряново и други.

Ще речете, какво толкова? В суматохата на отвличането тази сценка минава и заминава. Аз се възхищавам на решението на Мавродиев. Друг харамийски водач би яхнал Дилбер Танас, за да не се намокри, но не и Чернопеев. Маврата (не мога да кажа дали интуитивно или с разсъдък си) бе усетил същината на образа. Фелдфебелът Чернопеев от свободна България, станал в поробена Македония войводата Чернопеев, бе **свободен** човек; той подмина **роба**, без да го съди и поучава, но достатъчно красноречиво.

(Като се завъртят спорове около термина „турско робство“ се привеждат верни, неоспорими аргументи за материалното благополучие на българите в Османската империя. Абсолютно са прави защитниците на тази теза. Няма е робство в каноничния смисъл на думата. Но винаги се пропуска „робството“ в съзнанието, в манталитета на хората. Всяка империя го култивира – няма значение дали е чужда власт или своя си).

Руси и Маврата са състуденти, даже (ако не ме лъже паметта) са делили една стая двамата. Големи актьори, те се надпреварваха да си съперничат. Показаха висш пилотаж в един техен актьорски двубой в третата серия. Любима ми е тази сцена: обявен е Хюриетът³, т.е. обявено е примирие между довчерашните врагове; четата на Чернопеев е посрещната с почести от турската власт; имало е митинг, сетне празненство. Дилбер Танас и по-видните комити са седнали да хапнат. Чернопеев заедно с младотурски офицер обявява, че на всеки се отпускат по три златни турски лири, но условието е да си предадат оръжието. Всички настръхват, Дилбер Танас е инициатор на отказа; стига се до остра разпра, наред която нечий глас изрича към Чернопеев страшната закана:

- Сабален некой нема да осъмне!

Той ги напуска. Дилбер Танас тръгва да го търси. Намира го в едно кафене. Почва словесният дуел (той се състои от близки планове и контра-планове):

³ Хюриет – свобода на турски

Чернопеев вдига тъжни очи към дошлия.

Дилбер Танас го гледа строго, сяда насреща му, поглежда за миг надясно, сетне отново се вторачва в Чернопеев:

- Оти ти, бре, бай Ристо, бегаш от назе?

Чернопеев гледа таблата, чува се как хвърля заровете:

- Ами като сте се натурлили отгоре ми! Може да не осъмна?!

Руси едва сдържа емоцията си. В очите му - гняв и сълзи. Той чука с юмрук по масата:

- Оти приказваш така, море?! Мене Гоце Делчев ми е казал да не седелям от тебе! Толку години имаме одено наедно! Яз за тебе ти да си жив уф Бело море ке се фърлям! Ти да си жив!

Обратен план към Маврата. Той съзнава, че партньорът му е завладял територията на откритата страст и не пристъпва на нея. Наопаки, издържа една дълга, наглед безстрастна пауза с впери в Дилбер Танас поглед, докато зад кадър Руси вика:

- Ти да си жив! Така да знайш!

Маврата намира силно решение: свива рамене, сякаш му е студено, сякаш го „удря ток“! Сваля очи, отпуска се, сетне рипва. И дава знак за музика.

- 11. Откъс „Двубоят“. В откъса: Дилбер Танас – Руси Чанев, Чернопеев – Стефан Мавродиев, младотурски офицер – Венци Кисъов, Слава – Катя Иванова, приятелката на Слава – Катя Бакалова, гардеробиечка; Мучитано-Касапчето – Людмил Тодоров, студент; Ицо Джорлев – Илиан Балинов, асистент на оператора; Вашиль Чонгалот Пуфката – Иван Черкелов, студент; Тома Кронов – Светослав Овчаров, студент; Божил Балтов – Марио Кръстев, студент; комити – Митко Киров, шофьор; Владко Станков, асистент на оператора; Христофор Калоянов, асистент на оператора; Васил Каменов-Джина, осветител; Парсех Шубаралян, фотограф; Красимир Манчев - шофьор и други.

Следва танц – отначало негов, солов; постепенно към Чернопеев се присъединяват всичките му четници.

По време на купоните на Славчовия чардак аз се любувах на Мавровата пластичност. Те двамата с Марио Кръстев се надиграваха до изнемога: единият, Марио, висок, кльощав, гънещ се, усукващ тяло; другият, Маврата, набит и жилест, целият тръпка и ситнеж. Веднъж се надиграваха до там, че Марио просто се свлече на пода и заспа от

умора там, където допреди малко подскачаше. Грехота бе да не се вкара това умение на актьора във филма.

Божидар Петков дойде специално за тази сцена, издири в околните села един прочут зурнаджия Селим, избраха и репетираха мелодия; поръчахме хореограф, който уж трябваше да постави танца. Маврата отказа да следва неговите указания, усвои две основни стъпки и рече, че са му достатъчни...

Чернопеев скочи, разчисти мястото, бутнаха настрани масите. Маврата изпълни стъпките в бавната част на мелодията, но когато зурната и тъпаните забързаха, Дилбер Танас врхълета в общия план, увлече след себе си Марио, нахълтаха и останалите. Никой от тях не бе и помирисвал хореографа. Танцуваха си както си знаят. Ако рече човек да ги разглежда, ще види, че стъпките, които изпълняват, са и от народни, и от съвременни танци, но музиката ги обедини, изтри времевата пропаст... Подразбира се, че и този танц снимахме без предварителни репетиции. Имахме уговорка Маврата да води действието. Той реши кога да спрат самостоятелните подрипвания; той прикани другарите си да се хванат на хоро...

- 12. *Откъс „Танцът“*. В откъса: Дилбер Танас – Руси Чанев, Чернопеев – Стефан Мавродиев, младотурски офицер – Венци Кисъов, Слава – Катя Иванова; Ицо Джорлев – Илиан Балинов, асистент на оператора; Вашиль Чонгалот Пуфката – Иван Черкелов, студент; Тома Кронов – Светослав Овчаров, студент; Божил Балтов – Марио Кръстев, студент, попот Кочо – Георги Тодоров-Жози; комити – Митко Киров, шофьор; Владко Станков, асистент на оператора; Христофор Калоянов, асистент на оператора; Васил Каменов-Джина, осветител; Парсех Шубаралян, фотограф; Красимир Манчев, шофьор и други.

На другия ден ми се случи още по-голямо преживяване.

Довчерашните комити са навлекли цивилни дрехи, в които се чувстват чоглаво.

Предстои им да си тръгнат по домовете и да се разделят. Първият, с когото се сбогуват, е Чернопеев.

В основата на тази сцена лежи мой емоционален спомен: на млади години, в казармата, се разделях с приятелите си, които ме провождаха на тежка служба, с мъка в душите. При раздялата ридаехме... Мъжката дружба в подобни формирания е много силна; емоциите ѝ се родят с любовната разлъка. За това е писано доста...

Аз разказвах за тази раздяла на всички участници. А те не бяха актьори; те бяха: художник, шофьор, асистент-оператори, фотограф, трима мои студенти, асистент-режисьор...

Цялата ми надежда бе в двамата актьори – Руси и Мавро. С тях също говорих надълго и широко. Казах им, че разчитам те да поведат хорото. Решихме да снимаме без репетиции.

Уточнили сме мизансцена, камерата е на рамото на Славчо. Това рамо го наричаха „кранчето на бате Радко“. Радослав има силни мускули, камерата държи здраво, а едновременно с това може да бъде много чувствителен към актьорските реакции, да не зависи от кранове и фартове, от технически ограничения. Тръгва дубълът, цивилните комити вървят към нас, попот Кочо (художникът Жози) нещо бръщолеви възбудено, за да ги ободри. На определеното място спират и тук става, каквото става! Дилбер Танас (Руси) стиска неловко ръката на Чернопеев (Мавро) и захваща сподавено:

- Е, айде, бай Ристо, прости, ако нещо...

Тика лице в рамото му и се провиква, с две октави нагоре:

- Отсега - нанака един живот ке биде, на най-големио душманин не го пожелавам!

И зарива. Маврото уж се държи, но сълзите напират в гърлото му. Добре, това са актьорите. Ала какво прихваща другите?! Обзема ги истерия, те ридаят. Шофьорът се тресе от ситен-ситен плач -хълцане, останалите реват с глас; крият сълзите си един в друг.

- 13. Откъс „Раздялата“. В откъса: Дилбер Танас – Руси Чанев, Чернопеев – Стефан Мавродиев, попот Кочо – Георги Тодоров-Жози, Слава – Катя Иванова, Ицо Джорлев – Илиан Балинов, асистент на оператора, Вашиль Чонгалот Пуфката – Иван Черкелов, студент; Тома Кронов – Светослав Овчаров, студент; Божил Балтов – Марио Кръстев, студент; комити – Митко Киров, шофьор; Владко Станков, асистент на оператора; Христофор Калоянов, асистент на оператора; Васил Каменов-Джина, осветител; Парсех Шубаралян, фотограф; Владко Андреев – асистент на режисьора и Красимир Манчев, шофьор.

Чудо! Нямам друго обяснение! Чудо, предизвикано от вярната интонация на Руси.

Прегръщам го след командата: „Стоп!“ Благодаря му:

- Евала, копеле! Как го направи?!

Той маха с ръка да го оставя, дръпва се настрани да му мине вълнението...

Имахме дубълът! Снехме още един за застраховка, но той беше – слаба ракия!

Божидар, композиторът, присъства на тази сцена. Аз не крия възхищението си от Руси:

- Видя ли, Божко, видя ли каква импровизация?!
- Импровизация ли? – подсмива се Божидар.
- Е, как? Нали видя? Снимахме от раз, без репетиции...
- Да де, ама снощи Руси ме дръпна на пианото и съм седял с него до два през нощта да търсим в коя октава гласът му ще предизвика плач!

Какво да кажеш?! Актьорът си бе свършил работата!

Следващите редове пиша, за да отдам почит! Всеизвестен е вицът за българския казан в ада, около който нямало дяволи, защото българите се дърпали сами надолу в катрана.

В моя кино живот аз срещнах, разбира се, завистници, но срещнах и хора, които опровергават този виц. Искам да назова тук двама от тях и да им целуна ръка.

Първият е Рангел Вълчанов, най-големият от всички български кинорежисьори!

Ще цитирам тук пространно статията на Рангел „Вижте този филм” не защото ме хвали, а защото искам да се преклоня пред благородството му:

„Иде мигът на раздялата!

Какво да правим? Как да я преживеем? Как, братя, мои?

Как?

Скупчени около празните маси, четниците бърборят някое време безразлични, откъслечни думи. И отведнъж избухват във въртоп от викове, сякаш ги колят, както турчин не ги е клал, и това не е преувеличение... Тия корави мъже дават най-невъздържано свобода на мъката от раздялата, реват и се нахвърлят един върху друг от болка и любов... (А какъв риск за авторите – тази сцена да не стане театрална и смешна!) И прегръдките им вече не са прегръдки, а скупчване на разярани от страдание бикове.

Всички тези мъже искат и трябва да изплачат мъката, те не се срамуват от нея и сълзите не ги правят слаби. Напротив! И сега те продължават да бъдат верни синове на своите майки, които години, десетилетия и векове все оплакват чедата си... Единствен между

тях гордо стиска зъби Христо Чернопеев – този великолепен голям малък мъж! Но безсмислено е неговото усилие да превъзмогне болката и да даде мъжки пример. Да плачем, братя! Да се прегръщаме!... И накъде сега? Осиротяхме, братя... Осиротяхме и това е по-страшно, по-болно, и по-завинаги от всички рани и смърти! Да се удушим в прегръдки – какво друго ни остава?

Сред прегръдките и стоновете се блъска Христо Чернопеев, цял истукан – от гордост! Великолепно... И ето към тази сцена и любещото момиче, което плахо наднича над дуvara, нежно и учудено – същинска мадона от картините на художника Владимир Димитров-Майстора, истинско постижение на оператора Радослав Спасов! Гледа момичето и слуша воплите на брадатите мъже... Ето го между тях и най-брадатият и най-красивият – нейният Дилбер Танас! Същинска сцена от древногръцка трагедия; тя – поетичната годеница на най-свидния измежду хероите; те – осъдените от боговете или съдбата на нечовешкото страдание, наречено раздяла...”⁴

Вторият, пред когото скланям глава е
поетът Борис Христов.

През 80-та година възродителният процес бе забранил употребата на зурни. Считаше се турски музикален инструмент. А помаците от Родопския край пай даваха за зурни... Извървяха се сума хора да ме молят да съм идем да снимам епизод със зурна в тяхното село, а те пък по същото време щели да направят сватба. Предлагаха щедро да платят... Поетът Борис Христов бе приятел на Стефан Войнов – участник във филма като „комита” от четата на Сандански.

(Стефан бе от рядката порода на безкористните хора. Снимаше се, защото искаше да разбере как се прави кино. След години написа сценарий „Разходки с ангела”. В деня, в който му изплатиха първия хонорар, се засякохме в коридорите на Киноцентъра.

Похвали ми се с грейнало лице. След десетина минути го блъсна кола, докато тичал да хване рейса. Загина на място, а хонорарът му го откраднал някой от зяпачите...

Редактор на сценария бе великият Валери Петров. Той пое надзора над ръкописа, а Иван Павлов направи хубав филм по текста).

Стефан довел Борето Христов на снимките на епизода със зурната. Поетът се пленил от майсторството на зурнаджията, последвал го до селото му и купил зурната. Като излезе

⁴ Вестник „Народна култура”, бр. 20/1297/, 15. 05. 1981 г.

филмът, Стефан ме запитва искал ли съм да се видя с Борис Христов, който много харесал „Мерата“. Аз пък харесвах „Вечерен тромпет“! Отидохме му на гости в Перник. На тази среща Борето Христов ми подари зурната на Селим.

Пазя е наред с най-скъпите реликви у дома!

Жози – художникът Георги Тодоров.

Жози го кръстиха в София. За нашата четворка в Бургас той бе (и си остана) Жоро. Трудно проби това момче. Нас всички ни бяха приели да следваме, а той митарстваше. Дълги години настояваше да влезе „Графика и илюстрация“. Все не му стигаше балът. Отиде и постъпи в Чехия, където живееше брат му. От България не му дадоха разрешение. Най-сетне влезе в Художествената академия като сценограф. Слава Богу, дойде си на мястото. Още като студент работеше в студентския театър на Софийския университет. Там пък го величаеха Командора.

Ние си го прикоткахме със Славчо. Жоро стана част от екипа ни.

И той като Славчо обича да вниква в драматургията, да схване духа на бъдещия филм. После, по време на работа, не чака указания, а създава автентичност на интериорите и екстериорите.

Ние намерихме в Ковачевица стари къщи, но Жоро направи така, че те да изглеждат живи, обитаеми, верни на епохата. Погледнете чардака, на който седи и съди Постолъ Войвода. Жоро приложи в обзавеждането му нашия метод „Хиперболизирано пространство“. На чардака има разпилени ябълки по пода, тикви, висят царевични свитки, тютюневи низи. Гони се представата за образ на селски чардак, а не буквално жизнеподобие. Този уголемен, увеличен образ на пространството не е в разрез с реализма, но не е битово наподобяване; той създава свят, автентичният свят на героя – той така си спомня. Нали целият филм е през очите на Дилбер Танас?

Жоро оформи и центъра на Ковачевица с фасади на несъществуващи къщи, създаде образ на живо село. Не помня да сме се уговаряли за минаре, ала и без подсказване от моя страна изникна минаре – и в селото, и по-късно в Мелник...

Центърът на Ковачевица се сдоби и с чешма. Тази чешма е истинска, от зидан камък около чучура, със старинна плоча отпред. Тази плоча се взе от друго място и се монтира на нашата чешма.

Понеже досега, правя-струвам, все в добра светлина се рисувам, айде да се погледна и малко по-критично.

Кой знае защо се заядох, че не ми трябва тази чешма в центъра. Вече не помня кое събуди самолюбивото ми „его“, но аз инатчийски заявих, че няма да снимам чешмата. Приятелите ми разумно ме убеждаваха, че нищо не ни струва да направим един кадър с нея, за да може директорът Кирчо да си оправдае разходите, ала аз отказвах. Включиха в заговора и Руси Чанев.

Снимахме епизода с четата на Гоце Делчев. На селския площад, след взривяването на моста при Ангиста, той качва неколцина юнаци на подиума наред мегдана, за да ги представи като героите, които са дигнали моста във въздуха. Наред с другите вика и Дилбер Танас. Руси се бавеше да се изправи до останалите. Митко Буйнозов повтори името му. И се чу гласът на Руси:

- Ей ма на, пиям вода!

Погледнах – наистина лочеше от чучура на проклетата чешма.

И Славчо, и Кирчо, и Жоро се смееха насреща ми: „Е, вече няма как, ще трябва да заснемеш контра план на героя как се е надвесил над чешмата“. Не потиснах подличкото чувство да си властен – не отстъпих, не я заснех пустата чешма.

Затова пък днес я има в туристическите справочници като древно строение от деветнайсети век! Плочата на фасадата ѝ е подлъгала съставителите...

В Мелник пък Жоро – въртя, сука – типоса едно минаре около Кордопуловата къща.

- Нали показваме град, който владеят турците? Не може без минаре!
- Да, така е, Жоро, ама нямам сцена около джамия...
- Нищо. На втори план ще се мерне, пак добре. Е, в кафенето, когато Мавро танцува!

Заради пустото минаре накарах Маврата да се покатери на една маса и там да тропат танца си. Минарето влезе в кадъра по време на снимките, но на екрана го нямаше. Лентата не понася големи разлики в експозицията – диафрагмата на обектива се наглася според лицата на преден план и – уви! – минарето, което е четири пъти по-светло, „изгаря“, няма го в позитива; бяло небе – и толкова.

През есента на 2018, трийсет и осем години по-късно, реставрирахме трета серия с новата дигитална техника и минарето – най-сетне! – го има в кадъра! (*Виж откъса „Танцът“*).

Жоро ме спаси и като актьор. Графикът за снимки на „Мерата...“ трябваше да се спазва точно заради ангажимента на актьорите, с които имахме предварителни уговорки на

кои дати ще бъдат при нас. Вече писах за аварийната ситуация около Чернопеев. Малко по-късно се „запали пожар“ и около ролята на „попот Кочо“. Бях ангажирал един от така наричаните „характерни“ актьори за този образ. В последния момент се отказа да дойде в уречените дни. Не помня причината, но ако заради него почнехме да пренареждаме програмата, щеше да настане бъркотия.

Жоро влезе в тази роля. И то как! Започна от костюма! Понеже попот Кочо освен свещеник, бе и знахар, Жоро си навлече върху расото мешинена престилка, запретна ръкави около импровизирана аптека и – какво да искаш повече? Ето ти го попот Кочо. Така сочно стоеше на екрана, че бе грехота да не го вкараме в още и още епизоди. И от „епизодик“ попот Кочо се изкачи до „роля втора категория“. (Имаше такава категоризация на ролите, според която се определяха хонорарите).

Предизвикателство бе сцената с венчавката на Кръстьо Асенов и Аника Малешевска във втора серия. За церемонията бяхме поканили истински селски свещеник, който трябваше да извърши ритуала според канона. Ала дошлият сякаш пристигна от разказите на Елин Пелин. Бе силно почерпен и заплиташе езика. Жоро го разпита какво се прави при венчалната церемония. След което храбро проведе църковната служба пред камерата!

- 14. Откъс „Венчавката“. В откъса: Дилбер Танас – Руси Чанев, Аника Малешевска – Маргарита Карамитева, Кръстьо Асенов – Владо Йочев, попот Кочо – Георги Тодоров-Жози, Гоне Бегинин – Георги Бахчеванов, Мучитано-Касапчето – Людмил Тодоров, Мито Къоравото – Димитър Луканов, Миро – Милена Андонова, двойникът на Постолъ войвода – Никола Вълчев; епизодици от екипа и от Петричко

А монологът в трета серия, когато попот Кочо разказва за убийството на Постолъ войвода, си е първокласно актьорско постижение според мен. Жоро е още едно потвърждение, че художниците с тяхната дарба да се вглеждат навън, а не в себе си, са природни артисти.

- 15. Откъс „Монологът на попот Кочо“. В откъса: Дилбер Танас – Руси Чанев, Мучитано-Касапчето – Людмил Тодоров, Вашиль Чонголот-Пуфката – Иван Черкелов, попот Кочо – Георги Тодоров-Жози, младотурски офицер – Венци Кисъов, Тома Кронов – Светослав Овчаров, двойникът на Постолъ войвода – Никола Вълчев; епизодици от екипа, Петрич и Мелник

Ицо Джорлев

Така и до сега наричаме един наш приятел, макар че той се казва Илиан Балинов. Бе от Перник и бе камерен техник в групата на Славчо. Асистентите на оператора имат най-много работа в един филм. Те са със строго разпределени отговорности. Трудно могат да бъдат замествани, затова Славчо скъпернически ги пускаше един по един да се снимат. Най-много в един епизод. На Илиан редът му дойде чак във втора серия, във въстанието. Той ме попита:

- Как се казва моят герой?
- Ти си един от четниците на Кръстьо Асенов – отвърнах му аз доста небрежно.
- Ама нямам ли си име?

Въпросът му криеше такова разочарование, такава момчешка обида заради анонимността, че аз се разрових из записките и му намерих име.

- Ще се казваш Ицо Джорлев.

Той се успокои, аз се подсмихнах на наивитета му, защото си знаех, че това име нямаше да се произнесе от екрана.

Ала стана точно обратното. Новопокръстеният Ицо Джорлев още в първата си сцена ми грабна симпатията с неподправеното си държание: обявяваше се въстанието, всички ликуваха, а той се щураше сред тях с една голяма паница, пълна с кисело мляко и го пазеше да не се разлее.

Малко след това, по време на сражението, така настървено стреляше, а отпосле, в настъпилата пауза така естествено си отпушваше проглушените уши, че за мен стана ясно – още един жив персонаж си проправяше път към екрана. Ицо Джорлев също като попот Кочо се превърна в роля с много епизоди. В трета серия камерният техник вече беше актьор. Епизодът с ранения и уплашен Ицо Джорлев си е постижение от класа.

- 16. Откъс „Ицо Джорлев“. В откъса: Дилбер Танас – Руси Чанев, Ицо Джорлев – Илиан Балинов, Слава – Катя Иванова, младотурски офицер – Венци Кисъов, попот Кочо – Георги Тодоров-Жози, Тома Кронов – Светослав Овчаров, другият турски военен е оръжейникът Хикмет

Аз не устоях на пигмалионовото изкушение – придумах Ицо Джорлев да зареже асистент-операторската работа и го завлякох със себе си в Димитровградския театър. Той игра в моята постановка „Солунските съзаклятници“, остана в театъра, засели се в Димитровград, получи актьорско звание по „член девети“ (комисия от ВИТИЗ гледаше

постановки с провинциални актьори без специално образование и им уреждаше правата. По този член актьорско звание са получили, например, Петър Слабаков и Невена Коканова).

Ицо Джорлев участва в моите филми „АкаТаМуС“, „Лагерът“, „Черната лястовица“, „Буферна зона“, каниха го и други колеги.

Помня една нощ с него преди да вземе решението си. Връщахме се отнейде с едно микробусче. Той се надвеси от седалката зад мен и ми споделяше в тъмното за майка си, за трудния си живот в Перник, за надеждата, че след „Мерата“ животът му ще тръгне на добре...

Все ми се ще да вярвам, че му провървя...

Приятели сме до ден-днешен.

Мостът на река Ангиста

Станиш Накев увлекателно описва как четата на Гоце Делчев е взривила моста на река Ангиста. Ние буквално вписахме спомена му в сценария.

Епопеята по взривяването на този мост във филма е не по-малко увлекателна.

Жоро Тодоров–Жози направи макет-ферма на ж.п. мост от дърво. Изработиха го парче по парче в Студията и пак така, на части, го пренесоха край Гоце Делчев на една поляна. Тук го сглобиха. Заприлича си на ж. п. мост, макар и да бе дървен. За снимките бяхме подбрали истински каменни основи на някога съществувал мост по занемарения днес, а някога главен път от Неврокоп към Ковачевица. Пренасянето на тази конструкция до каменните основи се оказа изпитание.

Отначало пиротехникът Дойчин, вторият художник Антон и двама неврокопчани - батко Ангелчо и Тото - прокараха път. Взривяваха скали, ринаха пръст с булдозер; трасето бе готово, но камионът с дългата ферма-конструкция не можеше да вземе завоя...

Тогава се сетихме за вертолета. Тъй и тъй пристигаше за снимки, защо да не го използваме?

За епизода „Полетът със Свети Георги Делчев“ ни трябваше хеликоптер. Бившият летец Видьо Пенев преговаря отначало с пилотите от Първи отряд. Тези обслужваха ЦК, началството. Те се отказаха да летят ниско над планинските върхове, опасно било, инструкциите не го позволявали. Видьо доведе летците от Трети отряд. Тези вдигаха с вертолетите си железните стълбове за високо напрежение. Момчетата се съгласиха.

Хеликоптерът трябваше да пренесе готовата конструкция в труднодостъпните дебри на планината и да я положи върху каменните основи.

Мостът престоя седмица в очакване; един ден хеликоптерът кацна на близкото летище.

Преди полета пилотът попитал колко тежи конструкцията.

- 800 килограма – успокоил го Жози, като направил справка в документацията.
- Може – рекъл пилотът, - до един тон можем да носим!

Закачили моста и го вдигнали.

Хеликоптерът с висящия под него мост прелетя над нас. Аз се изперчих:

- Е, Фелини ряпа да яде. В неговия „Сладък живот“ вертолетът носи само една статуя на Исус, а нашият мъкне цял мост!

Някои от по-наблюдателните забелязаха, че машината възви в невярна посока, но аз не се заслушах.

Малко по-късно Кирчо и Видьо ме дръпнаха настрана и съобщиха:

- Жоро, стана беля!

По време на снимки бели стават по две на ден, тъй че аз не се трогнах особено, но този път бе наистина сериозно. Докато чакахме хеликоптера, валиха дъждове. И дървото на моста се напоило обилно. Натезало до тон и половина. Като излетяла машината, започнало да я занася. Пилотът казал:

- Това чудо тежи повече от един тон! Хвърлям го, щото има опасност да се разбием!
- Сакън! – замолили го Кирчо и Видьо. – Недей! Знаеш ли колко пари струва?
- Не мога да рискувам в планината!
- Тогава кацни долу, в реката, но не го хвърляй!

Пилотът така и направил. И мостът бе спасен. Оставихме го да поизсъхне там долу, в руслото на изнемощялата Канина... След това скъсиха носещите въжета, за да е по-малък махът и вторият опит сполучи.

Боядисаха дървенията, на професионален език – „патинираха“ я да заприлича на желязо. Стана си ж.п. мост – да му се не нагледаш! Велика илюзия е киното! Казано с езика на Студията: „Киното е мента на лента!“ В „Трампа“ снабдихме Самоков с гара и железница, а в „Мера споредъ мера“ влак прелиташе и свиреше над главите на комитите в родопските дебри, дето и теснолинейка няма.

Седмици преди снимките пиротехникът Дойчин ме попита колко тротил да бил сложел.

Представа си нямах. Дойчин рече:

- Ако искаме хубав взрив...
- Искаме!
- Тогава ще сложа 40 кила... Само че ще е малко опасничко, Жоро. Трябва да се изкопаят блиндажи за камерите.

Послушахме го. Уточнихме гледната точка – на около петдесетина метра от моста.

Изринахме три блиндажа по всички правила на военната наука; отгоре ги покрихме кръст-на кръст с греди, затрупахме ги с шума, засипахме ги с пръст. Амбразуриите гледаха към моста. В дупките можеха да легнат трима-четирима. Щяхме да снимахме само един дубъл, но с три камери.

Дойде денят на снимки. Районът около моста в радиус един километър бе „отцепен” – имаше пазачи, които вардеха да не се залута към мястото на взрива някое добиче или – не дай, Боже! – човек. Пиротехникът Дойчин щеше да даде предупредителен гръм десетина минути преди взривяването, за да „се задейства отцеплението”.

Всички бяхме настръхнали от възбуда, особено мъжете; събуди им се ловният инстинкт.

И точно тогава ми водят един. Помня го като закръглен човек. Представи се - бил „охрана на труда” в Киноцентъра. Можело ли да разгледа предпазните мерки, които сме предприели. Може. Гордо му показваме блиндажите.

- О-о! – вика Охраната. – Те не са според инструкцията! По инструкция екипът трябва да отстои на осемстотин метра от взрива. А вие сте на ...има-няма петдесет. Не! Не мога да разреша снимките!

Абе, какви осемстотин метра?! Само двайсетина метра по-надолу улеят, от който се вижда моста, рязко завива и – край!

- От осемстотин метра не взрив, пушек няма да се види!
- Не мога да разреша! – гледа непреклонно Охраната. – В разрез е с инструкциите!

Сега иде ред да ви представя

Руси Люцканов.

Преди снимки цанехме това момче с кръгли червени бузи за реквизитор. Много ми го хвалеха от предишни продукции. Но той отсече, че му дотегнало да е реквизитор,

можел да дойде във филма, ама като организатор. Имаше в неговата непреклонност нещо симпатично, подкупваше ме желанието му да отстои позицията си. Руси влезе в „Мерата“ като организатор. И си бе на мястото! Завърза много връзки в Гоце Делчев, шеговито го кръстиха „кметът на Гоце Делчев.“ Той знаеше къде е най-хубавото вино, влезе под кожата на местните бабаити и ги спечели за нашата кауза, знаеше как да подходи и към властниците.

Ето ви пример: трябва да снимаме обявяването на въстанието, нужна ни е масовка. Ала е жътвено време, хората са заети. Масовка няма. Майтапя се с Руси Люцканов:

- Остава да идеш в Градския комитет на Партията и да им кажеш, че съм племенник на Петър Дюлгерев.

(Петър Дюлгерев бе бившият първи секретар на Окръжния комитет на Благоевград, вече бе кандидат-член на Политбюро; не ми е роднина, само фамилиите съвпадат; за Пиринския край той бе Бащата-господар).

Руси ме пита сериозно:

- Да ида ли?
- ... Ама... как?
- Колко му е.

Отиде. Срецнал се със секретаря по идеологията. Казал му възтежко:

- Снимаме много отговорен филм за Илинденското въстание. Имаме проблем с масовката. Режисьорът, другарят Дюлгерев (*натъртена пауза*) моли за съдействие!
- Режисьорът какъв се пада на другаря Петър Дюлгерев? – питат отсреща.
- Е, не му е пряк наследник – казва Руси бавно и значително, - но доколкото знам - нещо като племенник.

На другия ден имяхме масовката - толкова, колко ни бе нужна, че и отгоре!

(По-късно, когато се замъчихме с „Мерата“ и Петър Дюлгерев бе доведен да гледа и спасява, той се появи с подвикването:

- Я да го видя аз тоя моя племенник!).

Руси имаше едно незаменимо качество – носеше на пиене. Познавам само още един човек като него – грузинския режисьор Отар Йоселиани. Могат да пият, колкото си щат и не им личи. Само дето Отар проговаря на френски, а Руси почервява.

Руси подхвана въпросния „охранител на труда“ под лакътя и го поведе. Каза ми през рамо:

- Гошо, вие снимайте епизодите преди взрива и ни изчакайте!

Те се върнаха точно навреме. Руси Люцканов бе със силно зачервени бузи, а на „охраната на труда“ му се губеше говорът и зорът.

- Готово! – издума Руси. – Имаме разрешение за снимки. Нали, пич?
„Охраната на труда“ кимна. Този жест го увлече напред. Руси го задържа.

- Но при едно условие – издума Охраната.
- Ясно, де! – завърши мисълта му Руси Люцканов. – Целият колектив отива на осемстотин метра разстояние, тук остават само необходимите хора. Кой са необходими, Гошо?

Аз се възрадвах и почнах да се разпореждам:

- Остават само операторите, пиротехникът и каскадьорите. И аз. Другите – долу. (Имахме каскадьори в екипа. Те изчислиха траекторията на взривната вълна, избраха си заслони, където да се скрият, след като подпалят фитилите; щяха да са облечени като комити).

Комитите на Гоце Делчев замрънкаха, но слязоха с останалите по улея. Руси Люцканов отведе и Охраната. Щом последните двама се затулиха, из шубраците се показаха и директорът Кирчо, и звукорежисьорът Мишо Каридов („Звук няма ли да има в този епизод?“), и – тук вече внимавайте! – Руси Чанев и Митко Буйнозов. Не можело без Дилбер Танас и Гоце Делчев в такъв важен кадър! Щели да тичат заедно с каскадьорите и да се прикрият в техните заслони!

Аз им обяснявам, че кадърът е много общ, че лица няма да се видят, фигурките ще са малки и неразпознаваеми. Не и не! Кирчо се намеси да обяснява, че каскадьорите имат специални договори и клаузи за поет риск... Не щат да слушат! Айде, Руси си го знаех, ами Митко Буйнозов?

- Гоце Делчев трябва да е при четниците си! Не може да се крие!
- Четниците ти са долу!
- Не, Гоце трябва да е с тия, които рискуват!

Да се радваш ли, че актьорът ти се е слял с образа, да се ядосваш ли на безсмисления им риск?! Разгеле, Дойчин пиротехникът ме спаси:

- Жоро, ще туря малко повече тротил в предупредителния взрив и ще им дойде акълът в главата!

Така и стана. Предупредителният взрив, предназначен да извести „отцеплението“, бе повърхностен – само гърмеше, но така изтрещя, че светът оглуша за секунди. Руси и Митко се отказаха да търчат наред с каскадьорите при самия мост, а щяха да прекосят кадъра на преден план.

Аз нахлупих желязната каска на главата. Всички бяхме с каски, макар и в блиндажите. Настана уречената минута. Изкомандвах:

- Камери!

Изчаках да ми отговорят :

- Работят!

В левия и десния блиндаж бяха несинхронните „Арифлекс“-и.. Стори ми се, че ги чувам даже да тракат. И викнах:

- Давай! Взрив!

Руси и Митко минаха пред камерите и трябваше да се скрият в блиндажите; след тях се мярнаха каскадьорите.

В следващата секунда припламна, а в по-следващата аз се усетих да заравам блиндираната си с каска глава под земята. Не мога да нарека този инстинкт „страх“, нямах време да се изплаша – просто ринех с нос пръстта... После всички до един споделиха, че са сторили същото! Слава Богу, че камерите бяха включени на автомат и те запечатаха тази експлозия; тези, летящи към нашите крехки укрития, каменни късове; тези, превъртащи се във въздуха, канари. Звукът не беше силен, но картината беше стряскаща. Разбрах какво е да си на война – да не дава Господ никому!

- 17. *Откъс „Взривът на моста“. В откъса: Дилбер Танас – Руси Чанев, Гоце Делчев – Димитър Буйнозов; комити – Илия Ейков, Йордан Алексиев, Митко Киров, Васко Боянов, Пламен Сомов, Велин Велинов, Антон Антонов, Кристиан Кръстев, Орлин Орошаков, Марио Кръстев, Бате Ангелчо и Тото от Неврокоп*

Като затихна градушката от камъни, изпълзяхме от блиндажите. Кирчо викаше, че малко преди взрива Дилбер Танас наполовина проврял туловището си в претъпкания блиндаж. Краката му останали навън. Кирчо видял до краката на Руси един статив за камерата и подритнал статива настрани, да не би да се търкулне от взривната вълна

върху главния ни актьор. Кирчо сочеше – стативът на камерата близо до краката на Руси Чанев бе сякаш прерязан от гигантски трион на две. А на Руси му нямаше нищо! Бяхме забравили отвън една бака за храна. Беше сплесната, като че валяк бе минал през нея. Внушителна канара бе се запряла току пред амбразурата на единия от блиндажите, дори бе сплескала леко компендиума – прикритието на обектива. Метър по-нататък да се бе стоварила, нищичко нямаше да остане от покривчето на блиндажа и от хората под него. Прав се бе оказал Охраната с неговата инструкция...

Сега вече придойде закъснелият страх, а заедно с него и възбуждащата радост, че леко се отървахме. Из-зад една бука се изшмули звукорежисьорът Мишо Каридов с магнетофон на шия. Бил записвал звук навън – без каска, само прикрит зад дънера. Около неговата бука поразите бяха неописуеми, а Мишо бе цял-целеничък! И при каскадърите всичко бе благополучно.

- Всичко благополучно! – щеше да резюмира станалото Дилбер Танас. – Мостът не се знае да е бил на това място!

Но това – по-късно, сега над моста се стелеше дим, не се виждаха пораженията.

А нас лудостта ни обземаше!

Всички се надпреварваха да разказват какво са изживели, ала през глъчката дочух, че отдолу, от кота „осемстотин“, трополят към нас крака, крещи се неистово. „Комитите на Гоце“ се изхитрили да гледат някак-си; гледката ги бе подлудила и тях. Снимачният ден бе приключен; смрачаваше се, но ние със Славчо само се спогледахме и той грабна камерата на рамо. Маркирах някакъв мизансцен на Руси и Митко Буйнозов, заръчвах им да водят действието, докато чаках комитите да се появят. Някои от тях бяха кинаджии, членове на екипа, другите - приятели, които живееха с нас. И с филма. (Не съм споменавал досега – такова единение на екип и участници около желанието да стане филм не бях имал и нямаше да имам!) Дотърчаха „комитите“. Виках:

- Снимаме! Без репетиции! Камера!

И ги бутах да минават пред обектива. Те всички се включиха в кадъра, без да се помайват; възторгът и въодушевлението им преляха от живота в снимките без никакво усилие и насилие. Нито се чудеха какво да правят, нито - какво да говорят. Правеха това, което им напираше отвътре. Митко Буйнозов понечи да пита за реплики, викнах му да ги прегръща и целува; той това и правеше. Славчо ги дебнеше с камерата, а Руси диктуваше ритъма на скандиранията им, по някое време ги увлече в танц-подскачане.

Сетих се да ги подканя да запеят, Митко захвана песента, скулпторът Данчо Алексиев, бъдещият оператор Пламен Сомов, Марио Кръстев, художникът Орлин Орошаков подхванаха. Включиха се и останалите мъже... Както казва Станиш Накев в чистосърдечните си спомени, „со голема радос“, на един дъх го заснехме този епизод.

- 18. Откъс „След взрива“. В откъса: : Дилбер Танас – Руси Чанев, Гоце Делчев – Димитър Буйнозов; комити – Илия Ейков, Йордан Алексиев, Митко Киров, Васко Боянов, Пламен Сомов, Велин Велинов, Антон Антонов, Кристиан Кръстев, Орлин Орошаков, Марио Кръстев, Иван Андреев, Валентин Маринов-Пело, Бате Ангелчо от Неврокоп.

Ще свърша разказа си за моста на Ангиста с усмивка: когато показахме филма на художествения съвет в Студията, един от членовете му ни похвали за взрива на моста:

- Много ефектен е взривът на моста! – рече той. – За пръв път да видя хубави комбинирани снимки в българското кино!

„Комбинирани снимки“ тогава се зовеше това, на което днес му викат „CGI ефекти“.

Историците

За „Мостът на Ангиста“ отнесох най-много назидателни упреци от недоволната историческа гилдия. Не можело Гоце Делчев, кадрови български офицер, да разреши на войниците си (?!) да се държат като диваци... Само секунди след буйния възторг Гоце води четата си под строй, с песен на уста в едно село. Това историците -критикари не го споменаваха. За тях бе опасно, плашещо, че комитите изглеждали като убийци. Цитирах на един от тези запалени отрицатели собственото му писание – исторически труд, в който той бе привел достоверно сведение, че за четници се предпочитали хора, които вече са се „накървавили“ – убили са някого. Отговорът му бе и е (досега!) показателен за мисленето на определен тип хора:

- Да, така е било, но това не бива да се показва!

Тези са инициатори в наши дни на бутафорни „възстановки на славни дати от нашата героична история“ с накипрени в новички, чистички униформи българи-юнаци, които храбро трепят червени фесове... Така не е било, но това бива да се показва!

Понеже заговорихме за историците, нека завърша този сюжет: така се получи, че „Мерата“ нямаше исторически консултант. Редакторката Цвети Коларова преговаряше с един знатен специалист, но той в последния момент се отказа по не помня какви причини, а ние вече тръгнахме за снимки. Честно казано, аз нямах нужда от консултант.

Толкова дълго и упорито се бяхме подготвяли, че можехме с Руси да напишем кандидатска дисертация по темата „Македония“. Ние фактически я бяхме написали – споменах вече за дебелите папки със записани спомени и наши разсъждения върху събития, образи, международни отношения, предания, легенди, език... Отделно бяхме „изяли с парцалите“ стенографираните от Милетич разкази на предводители, спомените на Гьорчо Петров, на Христо Чернопеев, на още много участници, както и всички печатни издания на Македонския комитет. Стига съм се хвалел, че става подозрително!

Надигнаха се маститите историци, сума ти народ се подписа под едно възвание до Централния комитет на БКП да бъде забранен филма. Ето това писмо:

ДО ДРУГАРЯ ИВАН СЛАВКОВ,
ГЕНЕРАЛЕН ДИРЕКТОР НА
БЪЛГАРСКАТА ТЕЛЕВИЗИЯ

КОПИЕ: ЦК НА БКП

ЗА ДР. АЛЕКСАНДЪР ЛИЛОВ,
ЧЛЕН НА ПОЛИТБЮРО И СЕКРЕТАР
НА ЦК НА БКП

ОТДЕЛ "СРЕДСТВА ЗА МАСОВА
ИНФОРМАЦИЯ"

ОТДЕЛ "ПРОПАГАНДА
И АГИТАЦИЯ"

ОТДЕЛ "НАУКА И ОБРАЗОВАНИЕ"

ОТДЕЛ "ИЗКУСТВО И КУЛТУРА"

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА
НАУКИТЕ

ТУК

УВАЖАЕМИ ДРУГАРЮ СЛАВКОВ.

През пролетта на настоящата година по екраните в страната бе прожектиран филмът "Мера според мера". Поради предварителната реклама и поради факта, че е посветен на важен период от нашето историческо минало, той бе очакван с нетърпение и голям интерес. Но въпреки многобройните положителни и възторжени отзиви по радиото,

телевизията и в периодичния печат, въпреки настойчивите опити да се внуши и наложи мнението за изключителните достойнства на филма като художествено произведение той не беше приет от широката публика. Между другото израз на това критично отношение бяха празните киносалони независимо от намалените цени на билетите за втора и трета серия (нещо уникално за разпространението на филми у нас). С голямо закъснение само три критични отзива бяха допуснати в печата, и то не в централния.

Всъщност вместо да представят вярно и обективно героичните борби на българите в Македония и Одринско от онова време с художествените средства на филмовото изкуство, създателите на филма са си позволили произволни отклонения от историческата истина. По този начин се е получила една изопачена и недействителна картина както за бита и душевността на българския народ, така и за цялата революционна епоха, за нейните най-видни представители и творци. Не само това - във филма има много неща, които карикатурят действителността и звучат обидно за нас като българи.

Още докато филмът се прожектираше по екраните, се заговори за телевизионната му реализация. По-късно това бе потвърдено от средствата за масова информация, които съобщиха, че се подготвя телевизионна адаптация на въпросния филм. Но тъй като за съжаление филмът като цяло (независимо от иначе добрите намерения на създателите му, сполучливата работа на оператора, добрата игра на някои от актьорите) е несполучлив в идейнополитическо и художествено отношение, ние считаме, че никакви промени не са в състояние да го подобрят до такава степен, че той да може да се излъчи по Българската телевизия.

Ето защо ние, група историци от София, които се занимаваме и сме запознати с проблемите на националноосвободителното движение в Македония и Одринско, считаме, че подобно произведение би навредило на патриотичното възпитание на нашия народ и би унизило националното му достойнство.

Молим Ви настойчиво, другарю Славков, да направите необходимото филмът да не се излъчва по телевизията и под най-строга забрана да бъде поставено евентуалното му изнасяне в чужбина.

София, 26 октомври 1981 г.

С уважение

акад. Димитър Косев, проф. Добрин Мичев, проф. Йоно Митев, ст. н. с. д-р Костадин Палешутски, д-р Мерсия Макдермот, к. ист. н. Стоян Танев, к. и. н. Методи Петров, к. и. н. Ана Райкова, Цветана Мичева, Елена Христова, Веска Николова, Петър Коледаров, Христо Йонков, доц. Йордан Шопов, доц. Георги Георгиев, к. и. н. Димитър Гоцев⁵

Телевизионните серии, които трябваше да се излъчат през 1982 година, излязоха на малкия екран едва през 1988... Споменавах исторически неточности – но не назовавах кои са, защото такива нямаше. На тях не им харесваше духа на филма! Тончо Жечев доведе един поет, тогава виден държавен сановник, да гледа филма. Търсехме в негово лице бъдещ закрилник. Поетът доведе със себе си и друг един от висшия ешелон на приближените до властта - юрист. Естествено, че на събитието присъстваше и Генералният. Този ден го съжалих искрено. Докато чакахме да почне прожекцията, поетът каза на юриста:

- Другарю..., кога ще дадем генералния директор на съд за порнографията в българското кино?

Генералният стана червен като рак и попита защо. В кой филм било имало порнография?

И аз наострих уши.

- В „Бариерата”.

Напрегнах се и си спомних, че Ваня Цветкова излиза гола от морето. Защитих Христо Христов. Казах, че това е поетично заснета сцена, че голото тяло се третира като доверчиво откриване пред любимия.

- Не говоря за този епизод! – рече поетът и кой знае защо ми намигна съучастнически. – А за сцената в спалнята!

Има един спомен на героинята – тя е малка, а баща ѝ и майка ѝ правят секс в една и съща стая с нея. Сексът е зад кадър, чуваме само звуци. Епизодът е нужен, той илюстрира психическата травма у подрастващото момиче. Опитях се да поясня това, но поетът продължи да ми намига съзаклятнически...

⁵ Вестник „Култура”, бр. 31, 3 август 1990 г.

Тогава аз рекох:

- По-добре не влизайте да гледате моя филм. Още в началото имам гола сцена.

В началото на първа серия влюбеният дивак Дилбер Танас наляга Тъша (Цветана Манева), за да си я вземе като жена и за жена, ама поради неопитност се проваля набързо, а тя му се надсмива.

Гледаха, разбира се. И не харесаха. Пак заради догмата: „Не бива да се показва така, както е било!”

- Не можете да правите въстания вие от киното! – рече ми поетът.
- Постарал съм се да се придържам към документалните описания...
- То не е достатъчно!

Не поясни какво му е липсвало, но предполагам, че е било от рода на : „Манталитетът на нашия народ иска героично възобновяване на историята! Даже и да не е било така!”

Бях поканен на срещи със зрителите в Благоевградски окръг след прожекции на филма.

Насрочени бяха дати за Петрич, Сандански и Благоевград. Отмениха тези срещи.

Научих, че в окръжния вестник е излязла гневна статия на поет-работник против филма.

На бюрото на члена на Политбюро Александър Лилев, отговарящ за идеологията, са лежали четири разгромни статии... Слава Богу, кампанията се ограничи само в рамките на пиринския край. Александър Лилев се бил намесил да ни защити. Той бе

единомишленик на Людмила Живкова. Но след нейната смърт и той опра пешкира...

Но сега – внимавайте! За чест на тези, които наистина са избрали историята като призвание, се организираха едни други историци – предимно млади, с по-ниски научни звания – и написаха контра-писмо в защита на филма! Нито аз, нито който и да е друг от екипа имаше пръст в тази организация. Беше си спонтанна реакция на младите историци, на които бе дотегнало да мислят под диктовка⁶. Това писмо е едно от най-радостните неща, които ми се случиха с филма „Мера споредъ мера”.

⁶ Из спомен на Боби Бобев, к. и. н. и един от подписалите второто писмо:

„...имаше и друга страна във фалангата на професионалните историци. И тя защитава филма със страстта на собствените си разбирания за стойности както в науката, така и в изкуството, за правото на свобода в творчеството.

Тази друга страна написа контраизложение до същите инстанции. С контрааргументи, отговарящи на нейните контраразбирания. Това писмо бе подписано от десетки професионални историци. Тогава го обявиха като „позиция на младите” (разбери: неопитните, все още неуспелите), но и това не отговаря на истината. Защото сред обругателите на филма имаше и млади хора, а второто писмо бе подписано и от учени с международна стойност и известност – тогава и сега. Нима не са гаранция имена като Вера Мутафчиева, Николай Генчев, Цветана Тодорова, Елена Стателова, Зина Маркова, Иван Божилов – много място ще отнеме да изброявам всички.” (вестник „Култура”, бр. 43, 26 октомври 1990 година)

Богдан Глишев - Сандански

Боби Глишев ми се обади по телефона:

- Научих, че снимаш филм, в който ще го има Сандански. Пробвай ме за тази роля. Аз приличам на него.

Тази прямота ме предразположи.

Познавах Боби от студентските му години. Той бе от класа на Филип Трифонов, от знаменития клас на Апостол Карамитев. В този клас всички станаха и останаха актьори. Е, на някои им провървя повече, снимаха в киното и телевизията – Филип, Велко Кънев, Искра Радева; други нямаха техния шанс, но играха хубаво в провинциалните театри (да речем, Иванка Братоева, Анелия Ташева), трети си отидоха рано – като Георги Бахчеванов, когото също снимах в „Мерата“ в ролята на Гоне Бегинин.

Бях харесал Богдан в студентски постановки, после му бях изгубил дирите. Дойде на проби. Приликата бе стопроцентова. Но как се беше подготвил?! Богдан Глишев е актьор, който пише и превежда, той има отношение към словото. Бе издирил такива материали за Сандански, които даже ние с Руси, претендиращи, че сме изровили едва ли не всичко за епохата, не познавахме - например, описание как бившите четници са участвали в свалянето на султана, как са марширували по истанбулските улици след победата на младотурската революция.

Въз основата на този рядък документ направихме сцената на марша, срещу която се сипеха едни от най-гневните нападки на историците. Четниците били изглеждали като пладнешки разбойници! Че кой се връща от война без трофеи? Мислимо ли е? А какво бяха взели нашите юнаци – стенен часовник, килим, клетка за птици, картини в рамки, огледала... Бяха взели това, „шо му сака **душата** на човек“, както бе казал Дилбер Танас. Кой да види?

- 19. Откъс „Младотурският преврат“. В откъса: Дилбер Танас – Руси Чанев, Ицо Джорлев – Илиан Балинов, Яне Сандански – Богдан Глишев, Христо Чернопеев – Стефан Мавродиев, Мучитано-Касапчето – Людмил Тодоров, Вашиль Чонгалот-Пуфката – Иван Черкелов, Тома Кронов - Светослав Овчаров, офицер на султана – Руси Люцканов, младотурски висш чин – Видьо Пенев и комити – Христо Димитров-Хиндо, Васил Каменов-Джина, Митко

*Киров, Владко Андреев, Марио Кръстев, Красимир Манчев, Владко Станков;
епизодици от Видин*

Нито Боби имаше проблеми с ролята, нито аз с него. Леко работихме. Проблемите дойдоха след филма – когато се сблъскаха оценките на „санданистите“ и „тодоралександровистите“. Сандански и Тодор Александров са емблематичните фигури на две враждуващи крила във ВМРО. Слисах се, че тая вражда продължаваше и през 80-те години на миналия век. „Тодоралександровистите“ ме упрекваха, че съм възвеличил излишно образа на Сандански, а „санданистите“, наопаки – че съм го принизил.

Славчо бе довел у нас на гости една достойна жена, потомка на славен македонски род. Тя харесваше филма, говори ми сдържано, но с уважение. Случи се така, че и Богдан Глишев бе у дома тази вечер. През цялото време тази умна и интелигентна жена го поглеждаше изкъсо; на изпроводяк го попита как се отнася той към Сандански. Боби ѝ отговори като истински актьор. Каза, че не би могъл да изиграе героя си, ако не го обича. Жената помълча, помрачня и рече:

- Ако бех Менка Кърничева⁷, щех да ти тегля куршума на минутата!

Не бе шега. Тя бе от лагера на Тодор Александров.

„Каялийските скали“

Тези скали на един висок планински връх ме привлякоха с проломите, с умалените ждрела – колкото да се промуши между двете отвесни стени човешка фигура. Представях си как Дилбер Танас пропада в едно такова ждрело към „долния“ свят. Когато ги избрахме за снимки, въобще не бяхме помислили колко труднодостъпни са. Първият път се качихме с джипове – малка група, операторите, Руси, моя милост, един асистент. Аз разгорещено показвах как Руси трябва да се търкаля в тесния процеп по наклона, а камерата да отстъпва назад и да го държи в един и същи план, за да се създаде усещането, че и тя, заедно с героя, пада в пролома към „долния свят“.

- Как да го държим в един план? – изстуди възторга ми Славчо. – Няма място за фарт в тази цепнатина!

Пояснявам: фарт се нарича движението на камерата, което се получава, когато я теглят, качена върху количка, по релси.

⁷ Менка Кърничева, любимата жена на Ванче Михайлов е убила Тодор Паница в ложата на Виенския театър, като преди това много се е сприятелила със семейството му.

Общият статичен кадър на ждрелото с фигура, която се премества отгоре надолу, бе безизразен, неемоционален. Ядосах се:

- Защо се домъкнахме тука? Защо се мандахерцахме три часа в джипове? За да снимаме туристически пейзажи ли?

Скандалът не успя да се разгори, тъй като се обади Синката⁸. Това рижо момче бе асистент към камерата и се бе прочуло с опитите си да обрамчва с рими ежедневните команди. От рода на: „Готови ли сме за снимка?” – питам аз, а той подхвърля: „За идеална картинка!” Този път, обаче, Синката говореше в проза:

- Жоро, чакай, не се ядосвай! Ще направим фарт!
- Как, бе, Синка?
- Ще насипем в пролома сухи листа. Я, колко са много наоколо! Ще ги насипем, ще постелем един ямурлук върху тях, Славчо с камерата ще седне на ямурлука, а ние ще го дърпаме!

Така и сторихме – ямурлукът се плъзгаше гладко по дебелия килим от листа. Стана фарт за чудо и приказ. Дилбер Танас потъваше към „долния свят” ведно с камерата.

От тогава ми е обица на ухото – вместо да викам на хората си, по-добре да ги попитам какво можем да направим.

Голите пишки

На „Каялийските скали” снимахме от хеликоптер епизода, когато Свети Георги (Делчев) спасява обречения на смърт Танас, като го въздига със себе си на небето и те облитат страдалната македонска земя. Под себе си виждат „Три синджира роби”, „Бежанци”, „Голи тела на убиени⁹ въстаници”, „Чета в поход”... Тези сценки – наивни живи картини – щяха да бъдат разположени в проломите между отвесните скали, върху малки долини. Ако първият път там се качи немногобройна група, то този трябваше да возим масовка – около стотина души. И още толкова – колективът. Три автобуса с висока проходимост извозваха продукцията до пустите Каялийски скали. Нужни бяха три часа да се стигне. Операторската група и моя милост се ползвахме с привилегия – ние летяхме с вертолета за броени минути и чакахме на място. Правехме репетиции и

⁸ Синката – Христо Александров изигра и актьорска роля във филма, а след време стана оператор. Снима документален филм със самия Рангел Вълчанов.

⁹ Убити

сметки. Масовката бе малко и не стигаше за петте „живи картини“, които трябваше да се разположат в двете долинки между скалистите стени. Разпределихме хората така, че всеки да участва в два, а някои даже и в три епизода. Хеликоптерът не можеше многократно да каца и да се вдига. Той трябваше да излети и да кръжи над скалите. Отначало над първата долинка - снима епизод 1; после - към втората долинка, за да заснеме епизод 2. В краткото време на полета долу трябваше да се регрупира мизансцена на епизод 1 в епизод 3. Хеликоптерът се връщаше над първата долина при вече регрупирания епизод 3; междувременно във втората долина се пренареждаха хората от епизод 2 в епизод 4. Като заснемеше епизод 4, хеликоптерът трябваше да намери готов за снимки епизод 5.

На хеликоптера горивото му е скъпо, а при излитане и кацане то много се харчи. Можехме да си позволим два полета, по два дубъла на епизод. На вертолета щяха да бъдат операторите. Радослав с камерата (тя е върху жироскоп, който „обира“ люшкането) седи в рамката на отворената врата. Вързан е, разбира се, държат го асистентите. Той прави бележки, препредават ги на пилота, който по радиостанция ги съобщава на мен. Аз търча по платото над скалистите дупки, между първата и втората долини. Навлечен съм с едновременно ямурлук, та като попадна в кадъра, да съм част от масовката. Под ямурлука крия радиостанцията си и мегафона. Тогава техниката беше тежка – и в преносния, и в буквалния смисъл.

За три от „живите картини“ и най-вече за тази наречена „Голите убиени“ сме ангажирали трийсетина войници от местното поделение. Тази жива картина показва струпани на купчина съвсем голи „мъртви“ мъжки тела.

(Сетне много ме ядоха за този епизод, а той не е режисьорска приумица. Има такъв трагичен случай в македонските баталии. На връх „Ножот“ въстаници-идеалисти са обкръжени от турска армия. Могат да се предадат и вероятно биха останали живи, защото с армията вървят и представители на чужди консулства от Великите сили. Но младежите решават да се самоубият. Събличат се голи, за да не ги разпознаят по носиите им от кои краища са, да не навредят на близките си. Скупчват се голите млади мъже и се взривяват върху бомбите си).

Войничетата от местното поделение се съгласиха да изложат на показ мъжките си прелести срещу 10 лева. За времето си това бяха добри пари.

Дотук ви разказвах за плановете. Пътуването отне часове. Почнахме „сухи“ репетиции по обяд. Всяка от групите имаше свой ръководител – моите тогавашни студенти, сега знаменити режисьори и продуценти: Иглика Трифонова, Милена Андонова, Росица Вълканова, Иван Черкелов, Людмил Тодоров, Марио Кръстев, Светльо Овчаров. Те нареждаха „живите картини“, както ги бяхме обговорили, а Крикор и другите асистенти обличаха хората от масовката и ги разпределяха. Хеликоптерът, разбира се, не летеше, но радиовръзката се осъществяваше. Аз търчах от долина към долина, командвах въображаемите снимки, отговаряха ми както следва ... „Сухата репетиция“ мина ужким добре.

Падна мъгла.

- Прекрасно! – казвам. – Ще направи „картините“ по-мистични.

Но командирът на хеликоптера ме попарва, че машината му не може да лети в тия метеорологични условия. Даже не смее да го моля. Тези момчета са от отряд 3, строителният. Те единствени се навиха да снимат на такава планинска височина. Напомням, че елитните летци от правителствения отряд 1 даже не пожелаха да видят мястото, след като научиха надморското равнище...

Оставихме хеликоптера да домува на билото и се прибрахме в Гоце Делчев. Казахме си:

- Е, всяко зло за добро! Епизодите са поставени, масовката облечена и разпределена. Още с пристигането утре ще почнем снимки.

Но от всички поговорки за злото, най-вярната е „Очаквай само злото! Доброто идва понякога.“

По тъмна доба Крикор ме събуди с отчайваща вест – дошъл генерал на инспекция във военното поделение и на никакви войничета не можем да разчитаме. Пропадаха наведнъж три от епизодите. Аз му казах:

- Крикоре! Стара гвардийо! Тръгвай по училищата, съберете трийсетина момчети от горните класове и ги доведете, колкото можете по-бързо.

Оставихме им единия автобус и заминахме. Възстановихме, каквото можахме, от предишните репетиции. Зачакахме. Не щеш ли, мина се не мина и един час, автобусът с Крикор и ученичетата пристигна. Викнахме от радост, отпратихме ги да се обличат. Ала Крикор премигна с печалните си арменски очи и рече:

- Жоро, само че има един проблем! Децата не щат по пишки!

Ясно, няма нужда да си голям психолог, за да разбереш тийнейджърите от тогавашното време... Едва сега аз се скапах окончателно и рухнах. Крикор кривна глава настрани и рече:

- Има начин! Говори с Кирчо. За 25 лева на пишка ще навия колектива. Аз се събличам пръв!

Скочих и нагребих Кирчо, директора. Тръгнах да му излагам аргументи колко би ни струвал хеликоптера за още един снимачен ден и колко ще спестим от... Кирчо дори не ме изчака да свърша:

- По 25 лева на пишка! – съгласи се той. – И аз се събличам!

Достатъчно желаещи се намериха, стана весело, както се вика „Теренът живна!“ И работата потече като по вода – пак в двата смисъла. Защото от небето прокапа. Но – слава Богу! – дъждът не пречеше на вертолета. Казахме:

- Начало!

Машината излетя и малко след това аз чух в слушалките си:

- Автопилотът се прецака. Летим ли? – попита нечий глас.
- Няма да подвеждаме хората – отговори му друг глас. – Карай.

Аз си рекох на ум:

- Дано Славчо да не е чул този разговор!

Радослав има страх от височината. Вроден. Представях си го как седи на отворената врата, краката му висят над бездната, камерата е на коленете му... Но Радослав се бои, докато е простосмъртен. Стане ли оператор, забравя за страха. Той бе чул, разбира се, разговора на пилотите, но снимаше.

В първоначалната суматоха обаче не бяха сварили да заснемат първата „жива картина“. Аз късно го разбрах – препредаването от уста на уста във вертолета се затрудняваше от шума на мотора. През „сухите“ репетиции го нямаше този тътен, заради който се слагат слушалки-тапи на ушите. Вече търчах към втората долина, дето лежах „Голите убиени“, когато ме стигна вестта, че „Трите синджира роби“ не са заснети. Хукнах обратно и по мегафона спрях преустройството долу. Сещате се: бръмченето на хеликоптера и на тази комуникация пречеше, но, криво-ляво, разбрахме се – възстановиха „Трите синджира“, вертолетът направи нов заход и този път заснехме. И аз пак се затърчах към „Голите убиени“. През цялото време ръмеше

ситен дъждец. Когато се надвесих над пропастта с голите момчета, чух Пламен Сомов, операторът, да вика:

- Дюлгер, ако искаш да снимаш пишки, снимай веднага! Иначе след малко ще имаш балкански дренки!
- Извинявайте, моля ви, сега, готови, снимаме!

Заснехме.

Аз търча обратно към третата „жива картина“.

И тук се случило следното: скочили голите мои приятели, а Крикор – и той, както майка му го родила – извадил отнейде асистентския си тефтер и викнал:

- Стойте да ви запиша кои бяхме!

Пустосвали го, бързали да се облекат, ала той старателно си ги записал всичките. И с право! Защото след малко от храстите се изсулили двамина тарикати. Облечени! Рекли:

- Крикоре, а нас записа ли ни?
- А! – озъбил им се Крикор. – Вас ви нямаше при пишките. Всички пишки са тук!

И потупал тефтера.

Излишно е да ви казвам, че спечелените от голите тела пари бяха събрани в общ калпак за един славен купон!

- *20. Откъс „Свети Георги Делчев“. В откъса: Дилбер Танас - Руси Чанев, Свети Георги Делчев – Димитър Буйнозов, убитият поп – Крикор Хугасян; епизодиците са хора и ученици от Гоце Делчев, както и мъже от екипа.*

Катя Иванова и ризницата

Когато Катя Иванова се снимаше във филма, тя бе студентка втори курс. „Мерата“ бе нейният прощъпалник в киното и тя самоотвержено се разтваряше в ролята. Беше готова за всякакви изпитания, но – ненадейно! – в любовната прегръдка на утрото след брачната нощ, запецна. Уж иска да приласкае любимия мъж, пък върти глава настрани. Скарах ѝ се. Тя ме повика настрани и прошепна:

- Жоро, ужасно вони дрехата му. Не мога!

Разбра се каква била причината – ризницата.

Като почвахме снимки, Руси поръча да му ушийт от дебела вата една броня, с широки рамене. Надяваше я под ризата си и тя го правеше по-плещест. Само че, никой не съобрази да направи още една-две подобни ризници. Тази, единствената, той носеше вече четвърти месец и тя се бе напоила обилно с пот...

Наложи се да минем без интимната прегръдка. Снимахме Катя на близък план, а вместо Руси аз лежах да ѝ „подавам верни очи“.

Катя имаше класическа българска хубост. Лицето ѝ сякаш Владимир Димитров – Майстора го бе нарисувал.

- 21. Откъс „Катя“. В откъса: Дилбер Танас – Руси Чанев, Слава – Катя Иванова.

Хубав план се получи.

И хубава роля...

Като отмина анекдотичната случка, аз се сетих, че в тази ризница под синия кител Руси бе издържал снимките на „Хюриета“. В четиридесет градусова жега сред варовиковите скали на Мелник. 40 градуса! Радослав през десет минути се пхаше целият под водна струя, за да нормализира температурата на тялото си. Как актьорът Чанев е понесъл горещината, без да каже „гък“, с тази допълнително сваряваща го ризница?!

Единственото, което той каза през онзи жежък ден бе:

- Бълха ухапа актьора Руси Чанев!

Художничката Мария Сотирова се разтревожи, свика гардеробиерките да проверят откъде накъде в дрехите на актьорите са се завъдили бълхи.

- Не, бе, Мария! – успокои я Руси. – Имах десет лева в костюма. Откраднали са ми ги. Но какво са десет лева за актьора Чанев? Бълха го ухапала!

Цветана Манева. Жените в „Мерата“

Четири жени минават през житието-битието на Дилбер Танас. Те са различни и по различен начин го привличат.

Към Тъша (Цветана Манева) той има еротично влечение – първично и естествено.

Струва ми се, че тази роля на голямата ни актриса е рядко изключение в богатия ѝ кинорепертоар. Почти във всички филми тя играе градски жени. В „Мерата“ живее на екрана като автентична селянка – няма и грам фалш в поведението ѝ, в говора ѝ.

Заслугата не е моя. Бях я гледал в театралния спектакъл „Босилек за Драгинко“ в подобна роля. Харесах я и я поканих. До тук бях аз. Нататък бе мощното дарование на Цеца.

- 22. Откъс „Цветана Манева“. В откъса: Дилбер Танас – Руси Чанев, Тъша – Цветана Манева, местният войвода Щерьо – Иван Бабев, Лимбийка – Мартина Вачкова, братчето на Танас – дете от Горно Дряново, селяни и селянки

Дилбер Танас боготвори Цилка заради това, че е от друг свят. И заради излъчването на мадона, което Румена Трифонова имаше. Героят ни изпитваше към нея платонически чувства.

Аника Малешевска (Маргарита Карамитева) пробужда у Дилбер Танас желанието за мъжка закрила. Благодарение на нея той се учи на състрадание.

Взаимоотношенията с жена му Слава са най-драматични. От една страна той силно я желае, защото тя е „жена от сой, от порода“. От друга, налага си забрана - да не я пипне дори! - заради идейни предразсъдъци. Слава е по-силната в тази връзка, по-умната, по-настойчивата. Тя го възвръща от смъртта и го дарява със син.

Дори в това конспектно проследяване се вижда, че и с жените Дилбер Танас дублира онази метаморфоза, която във филма го превръща от първичен дивак до човек с индивидуално съзнание.

Питали са ме какво означава раждането на живите козлета и на мъртвото агне в началото. Дали това не било символизирано разпокъсването на България.

И през ум не ни е минавало!

Тези две раждания бележат двете основни противоборстващи стихии – смъртта и животът. Смъртта мъжете я причиняват, макар и с блага цел. А жените пазят живота. Не случайно всяка от женските линии завършва със знаков кадър – майка и дете.

Иван Черкелов

Седмината ми студенти - стажори оформиха едно привлекателно ядро, около което гравитираха младите във филма. По цели нощи лочеха ракия. Както смоците мляко! „Боже, тухках се на ум, от тия нищо няма да излезе! Язык им за таланта!“

Както знаете, сбърках!

Пиеха, но на другия ден бяха на линия и си вършеха работата юнашки. Аз си лягах с кокошките. За нощните разпивки научавах я от Славчо, я от Кирчо, я от някой донос за аморалното им поведение.

При една от паузите даже ме привикаха в партийния комитет на Студията. Разговорът бе повече от формален. Годиците бяха вече други. Даже ми се извиниха, че ме били безпокояли за глупости, но трябвало да отчетат, че са реагирали на сигнала на една бдителна касиерка.

Разкарахме касиерката от продукцията, а моите студенти продължиха да се събират по нощите на музика и чашка. И да си вършат работата. Освен асистенти, те бяха и

актьори. Мъжете бяха разпределени по четите като комити. В четата на Дилбер Танас бе Иван Черкелов, за когото иде реч.

Снимахме епизод, в който „оставаше да се реши задачата по убийството на шпионина и предателя Димитрис“. Дилбер Танас (Руси), Вашиль Чонгалот- Пуфката (Иван Черкелов), Тома Кронов (Светльо Овчаров) и Ицо Джорлев (камерният техник Илиан Балинов) убиваха пред очите на жена му (Иглика Трифонова) и сестра му (Катя Иванова) втория брат-близнак, гъркомана Димитрис (Ивайло Христов). Бяхме заснели вече как първите четирима, комитите, проникват тайно в къщата на врага. На „режим“. Така наречените „режимни снимки“ създават на екрана илюзията за истинска нощ. През нощта небето е светло, по-светло от земните очертания. Ако се снима през истинска нощ, небето изчезва – на екрана то е черна дупка. Затова Радослав ми вадеше душата да снимаме нощните сцени в много кратък интервал – по времето, когато слънцето вече се е скрило зад хоризонта, ала небето отразява все още неговото сияние. Половин час, най-много четиридесет минути. Ефектът за нощ е прекрасен, но да осъществиш една сцена (която обикновено отнема два-три часа) за тридесет минути се изисква голяма концентрация, много упорита подготовка, педантични репетиции и строга дисциплина.

Доста епизоди бяхме вече заснели по този начин, имахме тренинг и проникването в дома на шпионина го направихме сравнително леко. Добър повод за „смоците“ да го полеят. Съзнавайки безполезността на предупреждението, аз все пак им напомних, че на другия ден предстои продължението на сцената и си легнах да спя.

На сутринта на вратата ми се появи разтревожената Миленка Андонова. Тя беше тогава жена на Иван Черкелов.

- Жоро! – проплака тя. – Иван тази нощ не се прибра в стаята ни. Целият екип се събра, него го няма. Търсихме го къде ли не – няма го!

Във фойето на хотела се бе скупчила цялата продукция. Хората бяха разтревожени. Претърсили целия хотел – от Иван ни следа. Пропадаше снимачния ден, както и да е, но какво ли е станало с това двацет и три годишно момче. Научих, че до към полунощ Иван е бил в стаята с всички, след това излязъл. Никой не обърнал внимание кога точно, нито пък разбрал накъде е поел...

Славчо ме дръпна настрани. Беше сконфузен.

- Аз – рече – знам къде е... Не съм сигурен, но предполагам... Снощи спорехме и аз ги обвиних, че тяхното поколение не знае нищо, не знае какво е лишение и страдание, защото имат връзки, имат гръб...

(Фамилията ви подсказва, че Иван бе син на знаменития артист Георги Черкелов.

Когато постъпваше във ВИТИЗ преди три години, Иван ме спечели с една постъпка. На четвъртия кръг кандидатите трябваше да се явят с подготвен от тях театрален етюд. Христо Христов, председателят на комисията, го попита какъв му е етюдът. Иван каза, гледайки го право в очите:

- Нямам.

Христо се ядоса, започна да го обвинява в немарливост, даже понечи да го изгони.

Иван спокойно настоя:

- Задайте ми измислен от вас етюд. Аз ще репетирам в коридора и ще ви го покажа.

Обади се в негова защита Любчо Шарланджиев, режисьорът на сериите „На всеки километър“, в които бащата на Иван стана знаменит с образа на Велински. Измислихме етюд, Иван излезе да репетира, а Любчо обясни:

- Христо, как не разбираш? Той иска да избегне подозрението, че баща му е подготвил етюда!

Имаше такива. На друг един изпит, в почивката, всички прочути членове на комисията бяха излезли навън. Аз, неизвестен тогава, бях останал в аудиторията да си преглеждам записките. Гледам - на сцената се появи професионален актьор и почна да поставя етюда на следващия кандидат. Маркира декорите, разположи участниците в мизансцен и взе да репетира с тях. Кандидатът скромно наблюдаваше отстрани. Не можех да повярвам на очите си...

А Иван се оправи със зададения етюд. Аз му повярвах. И не само аз...)

Славчо продължаваше изповедта си:

- Сигурен съм, че Иван се засегна. Нищо не каза, но излезе. Да го търсим в милицията!
- Защо?
- Не знам, интуицията ми подсказва.

Пратихме хора в милицията. Тя бе отсреща, срещу хотела. Отначало отричаха да е при тях. За наш късмет, Цветана Манева бе по това време с нас. Тя бе член на Народното

събрание. Тропнала депутатската си карта пред дежурния милиционер и онези клекнали. Извели Иван от мазето – с обръсната до голо глава. През черепа му минаваше кървав белег. Посрещнах го на входа на хотела. Той дигна очи към мен и каза спокойно с хрипкавия си глас:

- Жоро, не ме питай нищо! Извинявай!

И се качи в стаята си. Все още не проумявахме какво бе станало. Но се успокоихме за него и препланирахме снимките – имахме някакви отделни кадри с Руси, решихме да снимаме тях.

Дотърчаха хора и съобщиха, че две коли на милицията тръгвали нанякъде. Кирчо разпреди на двама наши шофьори да ги проследят. Милицейските коли отидоха до болниците в Сандански и Благоевград, за да предотвратят издаването на съответната медицинска справка за физическо насилие.

Иван нито подаде жалба, нито си извади справка от София, както му предлагаша.

Какво било станало? Иван излязъл от хотела и отишъл пред милицейското управление. Застанал пред отворения прозорец на партерния етаж и загледал как вътре дежурните цакат карти. Забелязали го. Попитали го що дири. Иван мълчал и ги гледал. Погледът му е тежък. Те му рекли да се маха. Иван мълчал и ги фиксирал. Онези се ядосали. Попитали го откъде е. Много добре са предполагали откъде може да е – ние наемахме милиционери за охрана на масовите снимки. Иван мълчал. Накарали го да се легитимира, да им покаже паспорт. Той пак мълчал, вторачен в тях. Нататък се почнало: вкарвали го вътре, били го, остригали го, запрели го в мазето...

Не случайно батко Ангелчо от местните неврокопчани, като го качихме да се повози в хеликоптера, огледа отгоре родния град и рече замечтано:

- Е, как ми иде отръки от тук да метна една бомба върху ме-ве-ре-то!

Радослав се оказа прав – Иван по този начин е дал своя отговор на спора способно ли е тяхното поколение да пострада.

Естествено, сега ми е лесно да го пиша, но тогава бях бесен, че ми проваля епизода.

Главата ми бе пламнала, защото в първата, заснетата част от епизода Иван бе с коса. И без белег на черепа. Режисьорският егоизъм не е порок, а качество, без което филмът не върви. Иглика ми напомни, че всички от класа през този ден били останали с Иван, само тя дошла на терен. Нямаше нужда и от нея, но тя се навъртала пред очите ми, за

да има човек от тях. Аз съм си го изкарал на нея. Крещял съм за безотговорност към филма и занаята. Тя пък, като се върнала, си го изкарала на Иван...

Как решихме епизода?

Спаси ни „режимът“. Нощният ефект очертава фигурите на хората като силуети, лицата потъват в мрака. Не можеше да се различи с коса ли е героят на Иван или без.

Продължихме да го снимаме с остригана глава. Никой не забеляза промяната.

Църната мория

Докато подготвяхме сценария, ние с Руси изчетохме много книжки на списание „Македонски преглед“. Хвърли ни се в очи, че наред със статии, исторически сведения и спомени, почти във всеки брой бе поместена я някоя легенда, я някоя приказка, казано на диалект - „приказна“... Някак-си самите съставители от Македонския научен институт ни подсказаха да разположим нашия разказ върху два пласта: пластът на реалния живот, фокусиран чрез житието-битието на Дилбер Танас и пластът на „колективното несъзнавано“ (от което Танас е част), изразен чрез приказката.

Приказката въплъщава „колективната душа“. Тези два пласта се преплитат в главата на героя; за него те са неразделни: Вели бег от „приказната“ за Бела Ица ставаше реалния Вели бег, когото Постољ убиваше; Свети Георги, който предпазваше Танас да не яхне черния овен, се оказваше Георги (Гоце) Делчев; от кататонния ступор го вадеше заклинанието на чутовния побратим; Танас се пазареше със Свети Георги да отърве четата му от турската войска и Свети Георги реално му се явяваше...

- 23. *Откъс „Пазарлъкът със Свети Георги“. В откъса: Дилбер Танас – Руси Чанев, младотурски офицер – Венци Кисъов; епизодици*

Но в сценария ние бяхме пропуснали да проследим втората, митологичната линия до самия финал. В последната част присъстваха само реални житейски епизоди, а „колективното несъзнавано“ се прекъсваше по средата на трета серия.

Течеше петият месец на снимки - юли, снимахме вече епизодите с Дилбер Танас, назначен на държавна служба като „орман меймури“, то е „началник на горите“, на която служба той няма що да прави, освен да получава заплата и да взема рушвети...

Ще дойдат да го приберат секретарите на Постољ войвода и да го отведат за саморазправа при войводата, който ще го пожали заради жена му Слава...

После Танас ще види другарите си убити и ще поиска и той да умре. Това имавме в сценария.

Посред нощ в хотелската стая в Банско ме прониза мисълта, че сме зарязали митологичната линия. В просъница бях подреждал наум заснетите и предстоящите епизоди; изведнъж зейна тази празнина. Чак ми призля от пропуска. Станах, запалих нощната лампа и видях на шкафчето до леглото си една книга. Не беше моя, някой от предишните обитатели я беше забравил. Помня името на автора – Анчо Калоянов. Названието, ако не се лъжа, бе „Българските митове“... Разгърнах я, за да залъжа безсъницата. И попаднах на разбор на една народна песен, в която се споменаваше персонажа Черна мория. Мома имала седем братя. Оженили я в далечно село. Години минали, а тя не знаела нищо за любимите братя. Един ден решила да ги споходи в родното село. Загубила се по пътя. Пресрещнала я стара жена и я повела към братята ѝ. Довела я до селските гробища, до техните гробове... Старата жена била Черната мория. Ние досъчинихме мита. При нас Морията се зовеше, естествено, Църна. Прибавихме ѝ малко от Харон – лодкаря, който прекарва мъртвите през реките Стикс и Ахерон. Не мисля, че сме прегрешили. Аз съм дълбоко убеден, че нашата, българска културна памет не трябва да бъде заключвана в пределите на държавните граници. Те, както знаем, са твърде неточни. Мисля, че нашата културна идентичност се е формирала от цялата култура на полуострова, заела е много и от кръстосващите земите ни племена и народи през вековете. В края на краищата, в гръцкия пантеон на боговете Дионис е влязъл чрез траките. Защо пък Харон да не е част от „колективното ни несъзнавано“? И нещата се подредиха: Танас умира, но Слава вика със заклинания Църната мория. Тя ѝ се явява. Жената на Дилбер Танас измолва живота му, „оти секоя жена трябва да роди дейте, а аз немам!“ Цената на пазарлъка е душата на Слава, след като тя роди... Това е нашият принос към българската митология. Не претендираме за възнаграждение.

Заръчах на студентите да търсят някоя стара баба, грозна като вещица. Вместо това се появи сияйна Роска и рече:

- Жоро! Находка!

Били намерили заедно с Иглика една добра бабичка, която на младини паднала в огнището и си изгорила едната половина на лицето. Старицата – като всеки пострадал човек, свикнал да е предмет на хорски одумки и непремерено любопитство – си бе изработила имунитет към суетата. Съгласи се да играе без много кандърми. Смело

изложи недъга си пред камерата. Катя се плашеше от лицето ѝ наистина.

Дуетът/дуелът се получи.

- 24. Откъс „Църната мория“. В откъса: Дилбер Танас – Руси Чанев, Слава – Катя Иванова, Мучитано-Касапчето – Людмил Тодоров, Вашиль Чонгалот-Пуфката – Иван Черкелов, двойникът на Постолю войвода – Никола Вълчев; стари жени и деца от Банско.

На художествения съвет ме похвалиха:

- Такъв хубав грим сте направили на Църната мория! Браво! За първи път в българското кино – хубав грим!

Партийният дом

Ние промушихме сценария през разните инстанции благодарение на кампанията „1300 години България“, обявена от Людмила Живкова през 1981 година. Филмите, посветени на тази годишнина, имат в началните надписи нейната специална емблема. Нашият няма такава... Защо ли? Вече разказах за гнева на историците. Сега следват и други епизоди от биографията на „Мера споредъ мера“.

Художествените съвети похвалиха и трите серии на филма. Вероятно подлъган от тази оценка, генералният директор на Кинематографията намисли да покаже първата серия тържествено. На 30 април 1981 година в Партийния дом се провеждаше национално съвещание на ударниците от социалистическото съревнование. След края му бе обявена премиерна прожекция на новия български исторически филм, посветен на 1300 годишнината от основаването на България... и т. н., и т. н.

Съвещанието се провеждаше в конгресната зала. Като влязох преди началото на прожекцията, ме облъхна спарения въздух на целодневни доклади и протоколни изказвания... Усетих какво ще последва: хората (по-голямата част бяха от провинцията) цял ден бяха жадували да свърши данданията и да излязат за малко по магазините на столицата. Вместо това ги заставяха да гледат филм.

Имам едно качество – когато гледам свой филм в зрителна зала, аз улавям флуидите на публиката; тя ми влияе; аз почвам да виждам собствения си филм през техните очи.

Така се случи и този път. На десетата минута аз се питах:

- Какво става? На какъв език се говори? Нищо не разбирам! Какви са тези сватби, бабугери, убити попове? Черен коч, бял коч? Какво става? Нали уж трябваше да гледаме героичен филм?

Паркетът в конгресната зала на Партийния дом беше разсърнат. На десетата минута се начена едно ужасно скърцане – ударниците тихичко се изнизваха, но стъпките им причиняваха пукотевица. Дълго-дълго скрибуца подът под нозете на напускащите... Генералният директор за пръв път гледаше филма. Лицето му се наля с кръв до алено червено. Той разбра какво му се пише. Съжалих го...

Аз бях спокоен. След четири дена, на 4 май 1981 година, първа серия тръгваше по екраните. Мислех си, че никой вече не може да спре филма. Лъгал съм се...

Веселин Андреев и седмицата след това

Преди да почна филма, Васил Акъов поиска да ме види. Той деликатно ме помоли да взема за асистент сина на Веселин Андреев. Първата ми реакция бе отказ – напатил се бях от разглезените чада на „червената буржоазия“. Васил настоя – гарантирал за момчето, било работливо, завършил висше по математика, но го теглило към киното, искал да се учи... Съгласих се заради Васил – много го уважавах, знаех, че думите му са премислени. И не съжалих. Владко Андреев се оказа много свестен. Не напираше да приказва, но се обаждаше на място. Стана неразделна част от младежката група и мой приятел. Мина време – завърши режисура, направи хубави документални филми, стана продуцент, заедно направихме три филма.

На 4 май по екраните тръгна първа серия, на 11 май – втора. На 12 май по телефона ми се обади един тих глас:

- Дюлгеров, Веселин Андреев съм. Предлагам да се видим.

Мислех си, че ще говорим за бъдещето на Владко и се съгласих без колебание.

Срещнахме се на входа на Борисовата градина, тогава Парк на свободата, при езерото „Ариана“. Не се бяхме виждали дотогава. Стиснахме си ръцете и той мълчаливо ме поведе по алеите. Вървахме направо, след това рязко завихме надясно, после, още по-рязко – наляво. Пак - направо. През цялото време – мълчание.

- Защо се движим така, другарю Андреев? – обадох се аз.
- За да избегнем микрофоните – ми отговори той.

Аз настръхнах. Казваше го партийният поет, чиито стихове и аз бях рецитирал по тържествени събрания, край пионерския огън...

- Дюлгеров – почна най-сетне Веселин Андреев, - ние не се познаваме, но синът ми говори добре за теб. Аз не съм ти гледал филма, той много го хвали. Вчера ни

събра... – тук Веселин Андреев многозначително вдигна пръст нагоре. – Събра „чавдарците“.

Веселин Андреев бе политкомисар на отряда „Чавдар“, към който се водеше и Тодор Живков.

- Не беше ни събирал от дълго време. По-рано често се срещахме... В последните години нямаме за какво да си говорим. И заговориха за твоя филм.

Добри Джуров, министърът на отбраната, бил рекъл, че гледали филма целият генералитет – 400 души. Не го харесали. Той обобщил, че филмът „възпитава младежта в анти - милитаристичен дух“... Тодор Живков казал, че и той не харесал филма.

Попитал:

- Да вземем да го спрем ли?

Тогава се обадил Веселин Андреев. Казал, че не е гледал филма, но бил чул добри мнения за него. Аргументът му бил:

- Не ни ли омръзна да правим герои със спрени филми?

Живков си замълчал.

- Дюлгеров – завърши Веселин Андреев, - Исах да знаеш това. Ако можеш, направи нещо!

И се разделихме.

Десет години по-късно, на 11 февруари 1991 г. във времето на непримиримата конфронтация, този достоен човек сам сложи край на живота си...

След разговора с него аз – няма какво да си кривя душата – се изплаших. Никак, ама никак не ми се ставаше герой със спрян филм. Знаех за травмата на Бинка Желязкова и Христо Ганев, на Пискови...

В България спреният филм те вадеше от строя за дълги години. Не бе така дори в Съветския съюз. Помня, че бях в Москва малко след като забраниха „Агония“.

Съчувствено разпитвах как е Елем Климов. Функционерката от Съюза на кинематографистите отвърна не по-малко съчувствено:

- Вы ведь знаете, Элемушка пострадал. Мы его проводили отдохнуть в Штаты. С картиной.¹⁰

¹⁰ Нали знаете, че Елем (галено Элемушка) пострада? Пратихме го в Щатите да си почине. С филма.

Примери – колко щеш. Големият театрален руски режисьор Товстоногов като бил в България през 60-те, разбрал, че Леон Даниел, Вили Цанков, Юлия Огнянова са уволнени от театрите си и пратени „в глуха линия”. Той бил казал тогава на секретаря по идеологията в ЦК на БКП:

- Вие сте малка страна, имате пет-шест добри режисьори и сте оставили половината без работа! Много щедро! При нас уволниха Марк Захаров от Ленинград, но му дадоха театър в Москва!

Ние, българите, бяхме по-големи светци от папата!

Горе-долу това издумах аз на Цвети Коларова, редакторката на филма. Тя ми беше единствената надеждица. Мъжът ѝ, Павел Писарев, макар и да не беше вече в Кинематографията, все още имаше власт в културата. Както ми даде Цвети да разбере – формална власт. Единственото, което успяхме да организираме – да покажем филма на Петър Дюлгерев, на моя мним чичо. Напомням, тогава той бе кандидат-член на Политбюро. Прожекцията бе насрочена за неделя, 17 май 1981.

Рано сутринта чакахме госта пред малкия служебен киносалон на „Шишман”. Пръв дойде генералният директор. И той ми разказа, че вчера, на 16 май „другарят Тодор Живков бе на ежегодната си среща във ВИТИЗ”. Първият обичаше да ходи по театри, не пропускаше да се похвали, че на младини бил поставял самодейни спектакли. Всяка година, в навечерието на 24 май посещаваше и театралния институт. Показали му студентски откъси, после седнали на софра. Нашият генерален директор преподаваше в института марксизъм-ленинизъм. На трапезата се оказал очи в очи с Живков. И Първият високо, на всеослушание викнал:

- Абе, какъв филм сте направили вие за Македония?! Да вземете да го спрете! Генералният чистосърдечно си призна, че като чул това, по гърба му потекла пот! Настанала тишина. Не щеш ли, обадила се една преподавателка по английска литература, Надежда Андреева – цял живот я благославям тази светица!

- А! – рекла. – Защо така говорите, другарю Живков? Интелигенцията много го харесва! Рангел Вълчанов вчера каква хубава статия написа в „Култура”?! Не могат да се намерят билети!

Милата, храбра Надежда Андреева! За третото тя е послъгала, нямаше навалица на филма. Но Живков си замълчал.

Мисля си, че неговата реплика е била провокативна. Искал е да проучи общественото мнение.

Ние не си даваме сметка за липсата на истинска информация у такива диктатори. На една сбирка случайно се разговорих с бившия шофьор на Тодор Живков. Разпитвах го за Първия. Беше доста пестелив в спомените си, но едно ме впечатли – всяка сутрин Живков, като сядал в колата, питал колко струва един килограм сирене... колко струва един хляб... Сетих се за Сталин от спомените на дъщеря му – давал ѝ нищожно малка сума за джобни пари, не защото бил стиснат. Той просто нямал никаква реална представа за цените...

Свършила софрата и генералният директор се осмелил да попита:

- Какво да правим с филма, другарю Живков? Да го спираме ли?
- Той колко серии е?
- Три серии. В момента върви втората.
- Е, тя работата свършена. Покажете и третата... Но само в околните градове да мине...

Въздъхнах си. Филмът нямаше да има правителствени лаври, но щеше да го има!

Появиха се чаканите гости. Заедно с „чичо“ ми идваше и друг зрител – както се разбра, Георги Караманев, министър на вътрешната търговия. Той приближи с репликата:

- Идвам да го видя този филм, който Рангел така хвали! Шопът рядко хвали!

Рангел Вълчанов

Аз считам Рангел за свой учител. Не защото много ме е поучавал, а защото съм се учил от него. Най-вече от филмите му. Ранните му филми знаех наизуст.

Когато през 1963 постъпих във ВГИК, разбирайки, че съм от България, безпощадно взискателните вгиковци казваха:

- У вас есть одна хорошая картина – „На маленьком острове“!¹¹

Афористичните му напътствия цена нямат. Говорим си за снимачния ден. Той казва:

- Дойде ли часът на кюфтетата, спирай снимки! Само за двама - трима от екипа филмът е смисълът на живота им. За останалите е работа. Като огладнеят, дай им обедна почивка. Ама тогава ти дошло вдъхновението! Запомни:

¹¹ Вие имате един добър филм – „На малкия остров“!

Вдъхновението – не идва! Идва само мензисът! Вдъхновението или го има, или – не.

След „Авантаж“ се сдружихме. Той беше с Миряна Башева, срещяхме се, гостувахме си, наслаждавахме се на сладкостите му. Жена ми се шегуваше, че историите на Рангел чет нямат. Достатъчно е да му зададеш тема и той отваря лакърдията. Рангел беше устен разказвач. Той говореше за слушателя, пред слушателя, според слушателя. Рангел бе „аед“ от нашето време.

Рангел не само умееше да разказва. Той умееше и да слуша. А да чуеш другите, особено когато ти говорят за собствения ти филм, е рядък режисьорски дар. Извика ни заедно с Руси на една от първите прожекции на „Лачените обувки на незнайния воин“. От екипа му бяха Славчо и Жози. Свършва филмът. Рангел, леко смръщен, както му е табията, пита с очи. Ние се радваме на филма, но... В онзи първи вариант, задкадровия текст чете актьор, Николай Бинев. Много талантлив артист, владее си гласа до съвършенство, ала тембърът е мек, градски; чуждее на картината. Един през друг увещаваме Рангел сам да изговори задкадровия текст. Той колебливо възразява, че звукорежисьорът му намирал говорен дефект. Пращаме по дяволите техничарските изисквания и Рангел се съгласява.

- Само че – казва ми – ще дойдеш на записа.

Мога да се изфукам, че съм бил режисьор на дублажа на „Лачените обувки...“, ама не бях! Просто седях срещу Рангел зад микрофона и съзерцавах лицето му. Той живееше с филма си – споделяше, иронизираше, заплакваше, смееше се, пееше... Отвреме–навреме ми хвърляше по едно око и тогава аз насърчително клатех силно глава отгоре–надолу. Това ми бе режисурата. Ала преживяването бе незабравимо!

Аз не съм му бил „режисьор по дублажа“, но Рангел пък ми е бил „монтажист“! Заговори се да пратят „Мерата“ за селекция в Кан. Но фестивалът имал изисквания – дължина най-много две часа. А три серийният игрален вариант на „Мерата“ е шест часа.

- Няма как да стане - рекох си и се примирих.

Рангел настояваше да съм направел двучасов вариант.

- Не мога – казах му.

- Да опитаме – рече той.

Взехме позитивни копия - по едно за всяка серия. Аз режех и лепях, а Рангел монтираше. Безпощадно изхвърляше, прекрояваше, докара филм до два часа. Това не бе моята „Мера“, това бе „Мерата“ на Рангел. Кан не го взе и този вариант се затри някъде...

Рангел бе непредсказуем – както във филмите си, така и в живота. Малко преди ракът да му отнеме гласа, аз го молах да проведем и запишем разговори „а ла Трюфо с Хичкок“, да го разпитвам за филмите му подред, като се почне от как му е хрумнала идеята, как са писали сценария, през избор на актьори, снимки, монтаж - до звук и музика. Той ми отказа с неочакван аргумент. Заяви, че вече мрази киното и не му се говори за него...

Като всеки истински талантлив човек Рангел бе широко скроен – той написа за „Мерата“ вдъхновената статия „Вижте този филм...“¹² Мен тя ме зашемети – не заради похвалите, а заради щедростта му.

Генезисът на тая статия бе част от онова време, в което всички, причастни към киното, осъзнавахме мисията му. Съществуваше такова списание „Български филми“.

Издаваше се на руски, английски, френски, испански... Ще речете – пропаганден орган, на съвременен език – пиар издание. Ала в него работеха хора, за които киното беше съдба. Една от тях, покойната Светла Иванова, бе причастна към създаването на статията. За таланта на Светла съм писал отделно – в предисловие към сборника с нейни критически статии, който издадох след смъртта ѝ. Тук ще спомена само едно рядко нейно качество – когато правеше интервюта с режисьори, тя не задаваше мъгляви въпроси, а предизвикваше откровение за метода, за творческите похвати на авторите. Лично на мен нейните интервюта ми даваха полезно познание. Светла чула как Рангел говорел за „Мерата“. Поръчала му статия за тяхното списание. Рангел я написал на един дъх. Тяхното списание щяло да излезе след месец, тя предчувствала, че тази статия час по-скоро трябва да бъде публикувана. И я отнесла на приятелката си Копринка Червенкова в „Народна култура“. Вестникът с „Вижте този филм“ излезе на 15 май, а на 16, следващия ден, Надежда Андреева се позова на статията пред Живков. И филмът оцеля...

Към внуците: Добрите хора също се обединяват. Понякога...

¹² Вълчанов, Рангел. Вижте този филм / Рангел Вълчанов. // Народна култура, XXV, N 20, 15 май 1981, с. 6.

Люто Божев

В малката заличка на „Шишман“ първата серия на „Мера споредъ мера“ почти свършваше, когато чух да се препират гласове в преддверието. Надникнах – с лице към мен стоеше генералният директор, а с гръб към мен някой му се караше:

- Това с езика е груба политическа грешка!

Генералният ме видя и рече:

- Ей го режисьорът! Кажете му го на него!

Мъжът се обърна. Познах Георги Йорданов, председател на Комитета за култура, кандидат-член на Политбюро. Той смекчи тона:

- Прекалили сте с този език. Хората на го разбират.

Зад гърба ми се обади глас:

- А защо не го разбират, Георги?

Това казваше Петър Дюлгерев. Прожекцията бе свършила, неколцината зрители бяха излезли да починат.

- Това нали е български език?

Не помня какво му възрази Георги Йорданов. Случаят ме събра по-късно с него пак и аз се впечатлих от неговата начетеност. До ден-дневен го срещам на концерти и изложби, където вече не е длъжен да присъства по протокол. Но тогава аз чух само другото му възражение:

- Добре, а защо не е отразено разединението на България на три след Берлинския Конгрес?
- Как?! Всяка серия почва с карта на разпокъсана България и героят я коментира?
– викнах аз.
- Аз гледах първа серия заедно с другаря Живков. Не видях карта.
- Не знам що за прожекция е била онази – изведнъж ме обзе неподозирана храброст. – Елате да видите втора серия и ще видите картата!

Той се опъна; имал бил ангажимент, но аз се бях вкопчил в лакътя му и не го пусках. Как ли съм изглеждал, че той се смили над мен? Влезе в залата. Изгледа началото, видя картата, рече, че това е друго нещо. Остана. Изгледа цялата серия. Изгледа и третата заедно с другите. Харесаха филма. Даже настояха да извикаме Руси, за да му изкажат и на него похвалите си.

С високопоставените лица бе дошъл и трети човек. Когато филмът свърши, той мълчаливо, дълго ми стиска ръката. Очите му бяха насълзени. Впечатлен, аз попитах Цвети кой е той. Бе помощникът на Петър Дюлгеров. Казваше се Люто Божев. Поиска да му дам сценария на филма. Минаха дни, обади ми се да ида да си взема сценария. В Партийния дом. Междувременно го бяха повишили – бе станал помощник на Тодор Живков.

Намерих го сам в канцеларията му. Люто Божев ми върна сценария, нищо не каза за него, а – без предисловие – започна да ми разказва живота си. Кабинетът му гледаше към Витоша. Ниското слънце на късния следобед немилостиво ме заслепяваше, разяждаше фигурата на човека насреща, лицето тъмнееше, но гласът му чувах отчетливо. Говореше ми за един провален стремеж, за неосъществените надежди на една комсомолска младост, за лични разочарования, за несбъдналите се и несбъдващите се идеали... Немеех. Мислех си за микрофоните в стаята. Изповедта бе твърде откровена, твърде лична, за да го заподозря в някаква провокация. Колко ли е самотен този човек, мислех си още, че да пренебрегне страха от компрометиращ запис... Въздържах се от тривиални приказки. Просто го слушах със съчувствие. Той ми стисна ръката на изпроводяк. Стори ми се – с благодарност...

Сериалът

Телевизионната „Мера споредъ мера“ не е разширен вариант на игралния филм, каквато бе практиката. Не, седем серийният сериал бе направен с амбицията да предложим модел за този формат. Според нашите разбирания телевизионните серии трябваше да бъдат просветителски, образователни, да ограмотяват зрителя исторически.

Гръбнакът на игралния филм бе преображението на Дилбер Танас от първобитен, патриархален дивак до човека с индивидуално съзнание, който на края на филма си задава въпроса:

- Си жив ти, бре?

Т.е. „Защо живея?“ – основният въпрос на философията.

Дилбер Танас бе еманация на нашата нация, която е орисана в едно поколение да извървява пътя на три поколения, ако биха се развивали те по нормален, еволюционен път.

В телевизионния вариант това оставаше, естествено, но то бе единият пласт на разказа. Другият бе разположен в полето на политическите спорове, ежби, съмнения, идеи и разочарования. И сведения. Този пласт бе съставен от изповеди на основните исторически герои, взети или от стенографските записи на Милетич, или от писма, спомени и други исторически документи. Направихме го откровено телевизионно – все едно, че с камерата и микрофона проникваме в онази епоха и интервюираме героите. Това бе образователният пласт, който систематизираше знанието за процесите и хората. Художествената му обосновка се коренеше в един простодушен възглас на Дилбер Танас:

- Вий, големите войводи, ке я правите големата политика, а ний пак ке слушаеме вазе!

„Големата политика” е над, извън личното битие на Дилбер Танас, само понякога те се докосват болезнено.

Снимахме „интервютата” по стаите, етажите и балконите на двореца

„Врана” през лятото на 1981. Тези снимки ни бяха като почивка...

Вторият, епичният пласт си поиска музиката. Божидар написа четири песни за мъжки хор по „Хайдушки песни” на Яворов. Първата от тях „Ден денувам” години наред бе излъчвана по радиото като народна песен, догде Галя, жената на Славчо, не настоя, че песента си има автор. На мен ми се вижда емблематично признанието за една песен, че е народна!

Монтирахме сериала и го предадохме през пролетта на 1982. Показаха го едва през 1988.

Но затова пък и до ден-днешен телевизията го върти периодично.

Две смърти, три раждания

Азбучна истина е, че филмът се ражда три пъти, ерго, умира два пъти. Веднъж се ражда като сценарий. След това умира, защото, както духовито отбелязва Жан-Клод Кариер „добре знаем, че при заснемането на филма, намираме сценариите в кофите за боклук на студията”¹³. По време на снимки филмът се ражда още веднъж. След края им умира за втори път. И се ражда за трети път, окончателно, на монтажната маса. Това е извънредно важен, твърде интимен творчески процес. Останал си насаме със светлия

¹³ Жан-Клод Кариер, „Невидимият филм”; издателство „Колибри”, библиотека „Амаркорд”, 2003, стр. 138

правоъгълник на екрана. Картината ти подсказва неочаквани преходи, размествания, паузи... Водят те законите на музиката: бързо-бавно, светло-тъмно, крупно-общо... Общите планове, да речем, са като „тутти“ в оркестъра, крупните са солиращ инструмент. В зависимост от героя. Може да е цигулка, а може да е тромпет. По някое време, когато филмът се е очертал, ти почваш да чуваш къде има нужда от авторска музика. И скимтиш в тъмното, подпываш си...

Чисто физически монтажът отнема много повече време, отколкото траят снимките. Като се оглеждам назад – голяма част от живота ми е минал в монтажа на Киноцентъра. Като почнеш от „Мерата“ през още няколко филма, две прекрасни жени правеха от монтажната ни стая уютен дом. Назовавам ги с любов и признателност – Нина Момчилова и Христина Милева.

Колко дни и нощи сме прекарвали заедно във висящия коридор на монтажа, колко приказки сме издумали, колко ритуален чай сме изпили... И колко труд! Днешната технология ти позволява с едно „кликване“ да се разходиш из целия материал, когато търсиш да възстановиш нещо. А тогава? Не дай Боже, да потребва „дължина“ (отрязано парче) от някой кадър или – още по-лошо! – от някоя реплика. Начева се едно ровене в десетки кръгли металически кутии, в които грижливо са складирани навити на рулончета „дължинки“ – всяка с листче, на което е написан я кадъра, я остатъка от репликата... Часове отиваха в това ровичкане. А невъзможността да прослушаш едновременно повече от две звукови писти?! Как ли не сме хитрували, зареждайки на една четяща магнитна глава две ленти! Единият звук глъхне, дудне; ти гадаеш как би се смесвал с другия...

От петдесетина години съм в киното. В този жизнен отрязък работих и на онази, най-първата мувиола от нямото кино, с едната лупа, и на крачните руски, и на много по-съвършените мувиоли у нас, лепял съм лентата с лепило; такава лепенка е безвъзвратна, не можеш да възстановиш картината наново, можеш само да продължиш рязането. Лепенките със скок бяха революционен скок! Можеше да се върне отсечена дължина!.. Когато през 95-та в Париж правехме мишунга на „Черната лястовица“, френският ми монтажист спомена, че у тях вече се монтирало на компютър. Не можех да повярвам. Заведе ме и ми показа студио, което днес за всеки един в кинопроизводството е даденост. Аз тогава бях объркан. Как?! Монтаж, без да пипна лентата, без да я вдъхна?! Неволята учи. Последните шест филмови заглавия съм

ги монтирал на компютър. Но мерна ли кинолента, ръцете ми сами се протягат да я докоснат.

Велосипедът

Колелото ми също е част от биографията на „Мера споредъ мера“. Като свършихме снимки в средата на август 80-та (предсрочно!), сърцето ми се разхлопа. Паникьосах се, тръгнах по лекари. Един стар доктор ми даде мъдър съвет – да се натоварвам физически. Пламна детската ми мечта – да карам колело. Да си купиш качествен велосипед през 80-та година си беше преживяване. Добрите се продаваха само в „Кореком“ – магазини, в които се пазаруваше с валута второ направление, т.е. долари. Купих на черно около 200 долара; реквизиторът Васко Боянов имаше достъп до „Кореком“, заведе ме и се сдобих с първия си полубегач. Сетне сценаристът Марин Дамянов ме „открехна“ за маунтинбайковете. И се встрастих. От есента на 80-та не съм слизал от седлото. За монтажа се качвах с колело в Киноцентъра. Докато живеехме в центъра, на „Борис I“ - по булевард „България“. Тази автострада в онези години пустееше, защото не водеше наникъде. Бях самотен колоездач, около мене от време навреме профучаваше по някоя заблудена кола. Като се преместихме в „Мусагеница“, маршрутът ми стана екологичен – през Ловния парк, през квартала зад бившата „Мототехника (крайградски къщи с дворове и овошки, с провинциална атмосфера); околоръстното можеше да се пресече и след него се катерех през Ботаническата градина. Там нямаше жив човек; въздухът – чист, алеите - равни и празни. Ботаническата градина съседстваше с портала на Киноцентъра. В монтажната стая ме чакаше чифт бельо и сухи връхни дрехи. След душа ги обличах, а колоездачното облекло съхнеше на парапета на висящия коридор... Налагаше ми се да го прибирам само, когато долу, на двора, снимаха чужди продукции. Киноцентърът изобразяваше ту чилийска правителствена сграда в „Над Сантяго вали“ (филм за Салвадор Алиенде), ту съветски затвор в някакъв политически френски филм, заради което впоследствие ръководството си изпати.

Киноцентърът притежаваше земи в полите на Витоша. Когато се уморявахме да монтираме, аз повеждах момичетата на разходка. Зимъс проправяхме пъртина до конюшната. Там Митко Кехайов ги качваше на кротки коне и ги разхождаше в кръг, на дълъг повод. Запролетеше ли се, отивахме до черешовата градина и зобехме направо от дърветата. Ала най-често се разхождахме из гората, към поляните, където бяха

руините на исторически декори. Горната част на този обширен парк бе преградена от телена ограда и по каменистите пътища ние бродехме съвсем сами. На шега наричах това пространство „нашето имение“.

Липсващата трета серия

В началото на 90-те по някакъв повод филмотечното кино показваше трета серия от киноварианта на „Мерата“. Аз останах да погледам началото, да се уверя, че се чува и вижда. Загледах прожекцията и ненадейно видях и чух епизод, който в оригиналната версия не бе същият. Усещането бе като в абсурден сън: върви уж твоят филм, пък той не е твоят! Като ми попремина слисването и ядът, се досетих – на екрана се въртеше едно формално направено „нулево“ копие на трета серия.

Тази последна серия мина на художествен съвет през март 81-ва. До датата на премиерата през май имаше почти два месеца и аз се гласях спокойно да правя промените, които колегите от съвета на колектива ми подсказаха. Но притича директорът на Студията:

- Дюлгеров, дай да извадим едно копие, за да отчете плана за тримесечието пред „Разпространение на филми“!
- Как?! Аз тепърва ще правя поправки, след това – окончателен мишунг.
- Нали няма да добавяш епизоди?
- Не, по-скоро ще съкращавам.
- Е, тогава няма страшно! За негативния монтаж, имам пред вид!.. *(Веднъж нарязан, негативът не можеше да се възстановява)*. Не можем да оставим хората без заплати, моля ти се!

Аз се съгласих да не останат хората без заплати. Бе ми обещано, че това формално копие само ще отчете бройката пред „Разпространение“ и после - дим да го няма!

Произведе се „нулево“ копие от варианта, който показах на художествения съвет.

Славчо, като знаеше, че става дума за „прах в очите“, не си игра да оправя цветовете, а го „разчете“ отгоре-отгоре. Точно това недоносче, което по идея би трябвало да е унищожено, притежаваше и притежава до ден-днешен Българската национална филмотека.

Тогава, в началото на 90-те, аз силно се разтревожих и се разтърчах да издирвам онези копия, които се извадиха с етикета „премиерно“ и „еталонно“. Едно от тях по презумпция се предаваше на съхранение във филмотечния архив. „Разпространение на

филми” и „България филм” бяха пред разпад. Оказа се, че са уволнили жената, която води документацията и тя била отнесла със себе си подробните отчети. Сред бумагите, които буквално се пилееха по бившето ѝ работно място, аз открих само сведение, че „премиерното” копие не е било върнато от някакъв фестивал в Щатите, а срещу „еталонното” пишеше – „дадено в УБО” (Управление безопасност и охрана).

Възползвах се от авторското си право и забраних да показват кино копието на трета серия. С помощта на Владо Трифонов¹⁴ качихме филма на едно DVD от копие за „масовия печат” – т. е. от такава лента, която е въртяна по киносалоните – издраскана, ожулена, с не добро качество, но „вярна с оригинала”.

Към внуците – През есента на 2018 извадихме на дигитален носител трета серия в оригинален вид и с хубаво качество. Ще има и за вас копие. Стига да научите българския така добре, че да разбирате и диалектите му.

¹⁴ Кинодеятел, редактор. В годината, за която разказвам, бе директор на филмотечното кино „Одеон”.